GERARD DUMÉNIL
DOMINIQUE LÉVY

Kapitalizmin Marksist İktisadı

GÉRARD DUMÉNIL ve DOMINIQUE LÉVY CNRS'de araştırma yöneticisi ve ekonomi uzmanı. Ortak eserleri: *La dynamique du capital, un siècle d'économie américaine*, PUF, 1996 ve *Crise et sortie de crise. Ordres et désordres néolibéraux*, PUF, 1998. Her ikisi de, *Actuel Marx*'ın ve Attac Bilimsel Konseyi'nin yayın kurulu üyesidirler.

Fransız Kültür Bakanlığı'nın katkılarıyla yayımlanmıştır.

Économie marxiste du capitalisme
© 2003 Editions La Découverte

İletişim Yayınları 1366 • Politika Dizisi 73
ISBN-13: 978-975-05-0649-9
© 2009 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2009, İstanbul

EDİTÖR Can Belge
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Ziya Osman Bangu
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

GÉRARD DUMÉNIL
DOMINIQUE LÉVY

Kapitalizmin Marksist İktisadı

Économie marxiste du capitalisme

ÇEVİREN *Selin Pelek*

iletiş

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

Marksist Analitik Çerçeve 9

Çok bileşenli bir külliyat 10

Çeşitli çalışmaların var olduğu bir alan 10

Tarihin ve toplumların kuramı 11

Bir politik ekonomi 12

İktisat kuramının ana temaları 13

Temel kavramlar neye yararlar? 14

ÇERÇEVE 1: **METANIN VE DEĞERİN İNCELENMESİ** 15

Bu kuramlar hangi işe yaramaz? 16

Marksizm ve diğer "izmler" 16

Marksizm kurumsalcılık mıdır? 16

ÇERÇEVE 2: **MARKSİZMİ, REGÜLASYON EKOLÜYLE KARIŞTIRMAMAK GEREKİR** 18

Marksizm ve uzun dalgalar 18

Olgulardan yorumlamaya 19

İKİNCİ BÖLÜM

Bir Asırdan Beri Kapitalizm 23

20. yüzyılda kapitalizmin değişimi 24

Halka açık şirketler, işletme ve finans 24

Halka açık şirketler 24

İşletme 25

Finans 26

Makroekonomik politikalar 27

Karma ekonomi 29

Krizler ve eğilimler 30

Teknik gelişme ve gelirler 30

Teknik değişimin ve kâr oranlarının dört evresi 30

Yapısal krizler 33

19. yüzyıl sonunda yapısal krizler 33

1929 krizi ve 1930'lu yıllardaki bunalım 34

1970'li yıllardaki kriz 35

Rekabet ve iktisadi evreler 35
İktisadi evreler 35
Rekabet 36
Kuramı sorgulamak 38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Neoliberalizm 41
Küreselleşme ve neoliberalizm 42
Yeni bir sosyal düzen 42
Neoliberal düzenin ortaya çıkışı 43
Dolar krizi ve yapısal kriz 43
Egemen sınıfların başındaki tehlikeler 45
Alternatiflerin başarısızlığı ve mücadeleler 46
Gelişmelerin devamı 47
Maliyetler ve avantajlar 48
Merkez ülkelerde kim kazanıyor, kim kaybediyor? 48
Düşük büyüme 51
Fransa ve ABD 51
İkinci neoliberal şok karşısında Japonya ve Kore 53
Çevrede tahribat 54
Üçüncü Dünya'nın borcu 54
ÇERÇEVE 3: NEOLİBERAL PROPAGANDAYI REDDETMEK 55
Finansal dışa açıklık her derde deva mı? 58

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Rekabet ve Ekonomik Döngü 61
Rekabet kuramı 61
Klasikler ve Marx 62
Sermaye hareketliliği ve kâr oranı 62
Dengenin etrafındaki çekim 64
Rekabetçi kapitalizm mi, tekelci kapitalizm mi? 64
Dengesizliğin mikro ekonomisi 66
Dengesizlik ve uyumlulaştırma 66
Genel dengesizlik modelleri 68
İktisadi evreler ve kriz 69
İstikrarın(sızlığın) boyutları: biriken süreçler 69
ÇERÇEVE 4: MARX'IN İKTİSADİ EVRE ANALİZİ 70
Para ve makroekonomik istikrarın koşulları 72
Eğilimli istikrarsızlık ve döngüselliğin sürekliliği 74
Alternatif teoriler? 75
Eksik tüketim ve orantısızlıklar 76
ÇERÇEVE 5: OTUZ YILLIK REFAH DÖNEMİ VE FORDİZM 77
Ortalama olarak yeterli fakat istikrarsız bir talep 78
Oranlarda istikrar ve boyutta istikrarsızlık 79

BEŞİNCİ BÖLÜM
Gelirler, Teknikler ve Yapısal Krizler ... 81
Gelirlerin çift dinamiği ... 81
Güç ilişkileri ve iktisadi belirleyiciler ... 81
ABD'de ücret dinamiği ... 83
Tekniğin ve kâr oranlarının eğilimleri ... 84
Kâr oranlarının düşüşü: Marx'ın tezi ... 84
Büyük değişkenlerin sistemi ... 85
ÇERÇEVE 6: EĞİLİMLER: DEĞİŞKENLER VE İLİŞKİLERİ ... 86
ÇERÇEVE 7: KRİZ VE İŞSİZLİK ... 88
Yenileşmede zorluklar ... 88
Yapısal krizler ve karşı-eğilimler ... 90
Yapısal krizler ... 90
Karşı eğilimler ... 90
Dengesizliklerin ve *ex post* düzeltmelerin dinamiği ... 92

ALTINCI BÖLÜM
Bir Tarih ve Toplum Teorisi ... 93
Kapitalist üretim biçimi ... 94
Üretim araçlarının mülkiyeti ... 94
Devlet, sınıf ve üretim ilişkileri ... 94
Sermaye ... 95
Kapitalist sömürü ve yapısal niteliği ... 96
Üretken işçinin sömürüsü ... 96
Sömürünün genel-geçerlilliği ve değer kavramı ... 97
Kapitalizmin sınıfları ... 99
Kapital'in kavramları içinde sınıfların tanımı ... 99
ÇERÇEVE 8: EGEMEN SINIF KATMANLARINI TANIMLAYAN İKTİSADİ KATEGORİLER ... 100
Sosyal aktör olarak sınıf 101
Devlet ... 102
Devlet erki ... 102
Diktatörlük, demokrasi, uzlaşma ve hegemonya ... 104
Demokrasi ... 104
Demokrasinin sınırları ... 105
Uzlaşma, hegemonya ve iktidarın yapısı ... 106
Tarihsel dinamikler ... 107
Üretici güçlerin devingenliği ve üretim ilişkileri ... 107
Sınıf mücadelesi ... 108
Altyapılar ve üstyapılar ... 109

YEDİNCİ BÖLÜM
Yönetici Kadrolar Varsayımı ... 111
ÇERÇEVE 9: ÜRETİM İLİŞKİLERİNDEKİ DÖNÜŞÜMLERİN MARX TARAFINDAN İNCELENMESİ ... 112

Sınıf yapısının değişimi ... 113
Yönetim kadroları sınıfı ... 113
Yeni bir aktör: Modern finans ... 114
Piyasa ve örgütlenme: Toplumsallaşma ... 114
Kapitalist mülkiyet sorgulanmalı mı? 116
Yönetici kadrolar ve görevliler: Kapitalizmin orta sınıfı ... 116
Parçalanmış kapitalist işlev 117
ÇERÇEVE 10: ÜRETKEN VE ÜRETKEN OLMAYAN ÇALIŞAN: ÜRETİM VE YÖNETİM ... 118
Yeni küçük burjuvazinin sömürüsü ... 118
Post-kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışı ... 119
Melezleştirmeler ... 119
Kapitalizmin aşılmasında iki taktik ... 120
Post-kapitalizm ve sınıfsız toplum ... 121
Yeni üretim ilişkileri ... 122
Sosyal bir biçim olarak kapitalist yöneticilik ... 124
Kapitalist yöneticilik ... 124
Kapitalist ilişkilerin egemenliği ve politik duruşu ... 125

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Tarihin İlerlemesi ... 127
20. yüzyılda finans ve yönetici kadrolar ... 127
Kapitalist ilişkiler üzerindeki tehdit ve tehlikenin yöneticilikte yeniden doğuşu 128
Yönetim kadrolarının ve finansın karşılaştırılması ... 129
İlk finans hegemonyası ve yönetici kadroların yükselişi ... 130
Finans, yönetim kadroları ve geleneksel patronlar ... 130
Sınıf mücadeleleri ... 131
Üretici güçlerinin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan riskler 132
Yönetici kadroların üstün erki ... 133
1929 krizi ve yönetici kadroların yükselişi ... 133
Sınıf mücadeleleri ... 135
1970'lerin krizi 136
Neoliberalizmde ikinci finans hegemonyası ... 137
Yeni üretim ilişkileri ve yeni iktidar biçimi ... 138
Üretici güçler ve üretim ilişkileri ... 138
İktidarın biçimi ... 138
Sınıf mücadeleleri ... 139
Finans hareketleri ve neoliberalizmin olumlanmasının etkenleri 139
Küresel finansın mücadelesi ... 141
Üretici güçlerin kalkınmaya meydan okuması ... 142
Neoliberalizmin çelişkileri ... 143

KAYNAKÇA ... 147

BİRİNCİ BÖLÜM

Marksist Analitik Çerçeve

Bu kitabın sorunsalı çağdaş kapitalizm ve Marksist politik ekonomidir. Tercih edilen terimler, çalışmanın eksenini ortaya koymaktadır. "*Piyasa ekonomisi*" özgür bireyler arasında oluşan, ülküleştirilmiş bir ticaret dünyasını yansıtırken, *kapitalizm* emeğini satarak yaşamak zorunda olan büyük yığınların yani ücretlilerin karşısında, üretim araçları mülkiyetini elinde toplayanlara işaret etmektedir. Marksist iktisat politikası, ekonominin fizik gibi doğa kanunlarına tâbi olmadığını, sosyal ilişkiler içindeki kişi ve toplulukların işbirliği ve karşılıklı bağımlılık ilişkileri üzerine kurgulandığını söyler.

Kapitalizm yeni ortaya çıkmamıştır, fakat 1970 ve 80'lerdeki geçiş süreciyle ulusal ve uluslararası boyutlarda kendini gösteren neoliberalizm, en azından yeni bir tür olarak incelenmeyi zorunlu kılmaktadır. Neoliberalizm, sömürünün şiddetinin ve varlıklı azınlığın gücünün açıkça pekiştiği yeni bir kapitalist ilişkiler biçimini göstermektedir.

Bize göre Marksist analitik çerçeve temel ve özgün bir başvuru kaynağı olarak görülmelidir. Kuramı hem güçlendiren hem de zorluk yaratan noktalardan birisi alan ve yön-

teminin çokluğudur. [Bidet ve Kouvelakis, 2001; Labica ve Bensussan, 1985; Horward ve King, 1989 ve 1992]. Farklı metotları olayların yorumlanmasında kullanmak, bağlantıları ve özgünlüğü göstermede yarar sağlar.

Teorideki bazı yetersizliklerden kaynaklı sorunlar çekinmeden ele alınmalıdır. Bu yetersizlikler daha çok, uzun zamandan beri yerleşmiş terimlerin ikamesi ve çağdaş bazı araçların, özellikle de matematiksel gösterimlerin kullanımı gibi yeniden yorumlama konularındadır. Aslında Marx'ın külliyatı, kapitalizmin aşılmasını öngören siyasi bir projeden ve döneme özgü içerik ve şiddetle gelişen sosyal çatışmaların analizinden ayrı tutulamaz. *Komünist Partisi Manifestosu*'nda bahsedilen [Marx ve Engels, 1848] kapitalizmin kendi iç çelişkilerinden doğan burjuva-proleter çatışmasıyla yıkılacağı savı gerçekleşmemiştir. Her ne kadar kapitalizm kendisini yıkabilecek bir şiddeti üretmiş olsa da, hiçbir radikal alternatif, toplumu Marx'ın projesinde öngörülen doğrultuya götürecek olan mevcudiyeti ilke edinememiş ve kapitalist düzen kendisini değiştirip dönüştürerek ayakta kalmayı başarmıştır. Bu dönüşümlerle ortaya çıkan yeniden yapılanma ihtiyacı ise köktencilik ve revizyonizm gibi tehlikeli karışımları beraberinde getirmiştir.

Çok bileşenli bir külliyat

Çeşitli çalışmaların var olduğu bir alan

Bu kitabın kapsamı dışında kalan felsefi çalışmaları bir kenara koyarsak [Balibar, 2001], Marx'ın ağır eseri *Kapital* [1867, 1885 ve 1894] ve sınıf savaşımlarının ateşiyle yazılmış *Komünist parti manifestosu* veya *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* [1852] gibi vurucu politik müdahale yazıları ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

Politik ekonomi gibi, Marx'ın teorisinin bazı yönleri, aşamalı bir şekilde düzenlenmiş ve okuyucunun uysal ve sabırlı olmasını zorunlu kılınmıştır. Bunun yanı sıra *Kapital* de dahil olmak üzere, kavramların ve mekanizmaların incelenmesi (küçük imalattan büyük sanayiye geçiş veya kapitalizmin gelişiminin ilk evrelerindeki sermaye birikimi konularında olduğu gibi) uzun tarihsel bölümlere açılmaktadır. Örneklerin her birinde anlatım derinleşmekte ve aynı zamanda hem ekonomik çözümlemenin kapsamını hem de sınırlarını göstermektedir. Zaten kuramın tüm yüzeyleri her zaman sistematik bir gösterime konu olmamıştır. Çalışmaların genellikle olayın cereyan ettiği zamandan sonra kaleme alınması, o ana kadar gizli kalmış yönlerin açığa çıkmasına neden olmaktadır.

Tarihin ve toplumların kuramı

Marksizm, ekonominin yanında, toplumların ve tarihlerinin genel kuramını (sosyoloji ve siyaset gibi) içine alan çözümleyici bir çerçeve barındırır. Marksizmi kısaca *tarih kuramı* veya *tarihsel maddecilik* olarak niteleyebiliriz. Bu çerçeve içinde, *üretim biçimi* (kölelik, feodalizm, kapitalizm...), *sınıflar* (proleter, kapitalist...) ve *devlet* gibi büyük kavramlar ortaya çıkar. Böylece tarih, içinde birikimlerin, geçişlerin ve melezleşmenin yaşandığı geniş dönemlere ayrılır ve her bir dönem kendi sınıfsal yapısını ve hâkim sınıfların güçlerini mutlak olarak sergiledikleri özgün durumları barındırır. Devlet bu güçlerin uygulanmasında başroldedir.

Kuramın açıkça görünmeyen toplum tanımı çok zengindir. Mülk sahibi, kapitalist ve proleter arasındaki çelişkilerin dışında, egemen ve ara sınıfları barındıran değişik kesimleri de mercek altına almaktadır. Bu sınıflar, pratikte yeniden üretimlerini sağlayan iktisadi, ideolojik ve kültürel

kararlarıyla tanınırlar. *Siyaset*, iktidar erkinin uygulamalarını devletin kurumlarında toplamakta ve güç ilişkilerinin sosyal çatışmaların ötesinde daha derin bir anlam kazanmasına neden olmaktadır.

Toplumsal tarihin Marksist çözümlemesi, her aşamanın içinde yer alıp bir aşamadan diğerine geçen, dinamik, güçlü bir niteliği barındırmaktadır. İktisadi bir tabana dayanmakta ama *tarihin motoru* olarak gördüğü ünlü sınıf çatışmalarına özel bir önem atfetmektedir. Tarih patikalara göre etap etap gerçekleşmektedir ve geçmiş her zaman geleceği belirlemektedir: "İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar fakat özgür koşullarda ve istedikleri biçimde değil, çünkü yaratacakları tarih, geçmişin mirasını da içine almış olarak onları beklemektedir" [Marx, 1852, s: 437].

Bir politik ekonomi

Hiçbir olgu sadece iktisat çerçevesinde incelenmiş olmasa da, Marksizm *ekonomi* üzerine inşa edilmiş bir kuramdır. *Kapital*'in nüfuz alanı ve çıkış yolunu oluşturan kavram ve işleyişinin bütünü örnek gösterilebilir.

Marx, değer ya da kâr oranlarının düşme eğiliminde olduğu gibi *ekonomik yasa* kavramını [Duménil, 1978] sıkça kullanır. Değer yasasında bir metanın değerinin onu üretmek için gerekli olan emek zamanına eşit olması gibi bazı yalın tanımlamalar söz konusudur. Ancak, ünlü kâr oranlarının düşme eğilimindekine benzer şekilde diğer yasalar, stilize olarak dile getirilmiş önermelere veya değişkenler arasındaki ilişkilere gönderme yapar. Bu yasaların faaliyetleri *operatör* olarak nitelendirilebileceğimiz bir *sürece* bağlanmıştır. Yani, mekanizmalar iktisadi aktörleri etkiler – örneğin rekabet, farklı kollardaki kâr oranlarının eşitliğini getirecek bazı tutumları zorunlu kılar.

Ekonominin bütün alanı Marx'ın incelemesinde yer almaktadır: *1)* gelirlerin belirlenmesi (ücret, kâr, faiz, rant...); *2)* teknolojik gelişme (özellikle tarihi akımlara ad veren büyük ilerlemeler); *3)* rekabet (fiyatlar, arz ve talebin uyum süreçleri, sektörel kâr oranları...); *4)* Dönemsel krizler ve kapitalizmin işleyişinde sürekli meydana gelen büyük yıkımlar: *yapısal krizler*; 5) Parasal ve finansal mekanizmalar vb. Bu başlıklarda, kendine has içeriğiyle Marksist analizin özgünlüğünden söz edilebilir.

Karşılıklı ilişkilerin incelenmesi, doğal olarak, değişkenlerin kendi aralarındaki bağımlılığa da atıfta bulunduğundan oldukça teknik bir konudur: Eğer bir değişken herhangi bir değerden ayrı tutulursa, çeşitli süreçlerin sonucunda birinin artması diğerinin de ona bağlı olarak artmasını veya azalmasını sağlayacaktır. Her ne kadar *Kapital*, sayısal örneklere önem veren bir şekilciliğe gitmese de, bir model haline dönüştürülebilme potansiyeline sahiptir. Bu konuda çalışılması gereken birçok başlık mevcuttur.

Değişkenler arası bağımlı ilişkilerin ana sistemi, politik ekonomi ile genel tarih ve toplum kuramı arasındaki analitik sınırları açıklamaktadır. Burada *Komünist Partisi Manifestosu*'nun özgün içeriğini örnek olarak verebiliriz. Marx ve Engels kapitalizmin aşılacağını git gide daha da uzayan ve derinleşen krizlerin oluşmasından anlamışlardı. Onlara göre bu durum toplumsal mücadeleleri artıracak ve bu gidişat kapitalizmin yıkılmasıyla son bulacaktı. Daha sonra Marx, artan istikrarsızlığı açıklayan neden olarak kâr oranlarının azalması sürecini öne çıkaracaktır. Her ne kadar tarih bu yıkıcı öngörüyü doğrulamış olmasa da bu, yöntemin sağlam olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Mücadeleler ve iktisadi süreçler bir noktada kesişmekte ve

açıklayıcı değerlerini bir araya getirmektedirler. Farklı kuramlar bir özerkliğe sahip olsalar da, somut incelemeler onları birleştirir: olgusal analizin özü teorik yaklaşımların birbirlerine bağlanarak harekete geçirilmesini gerektirir.

Temel kavramlar neye yararlar?

Marx'ın çalışmalarındaki en şaşırtıcı noktalardan biri, günümüzdekiler de dâhil olmak üzere diğer düşünce ekollerinin yapamadığı, iktisadi kuramın temel kavramlarına (meta, değer, para, sermaye, artı-değer, kâr gibi) getirilen kapsamlı açıklamalardır.

Bu kavramların ayrıntılı incelenmesi bazılarına oldukça ilginç gelirken, başka bir kısmı sorgusuz sualsiz redde itmektedir. Çerçeve 1, metanın açıklanmasına ayrılmıştır. Marx'ın metayı tanımlarken gösterdiği büyük özen, iktisatta çok sık rastlanan bir olgu değildir. Genel olarak "satılmak için üretilen mal" ifadesi yeterli görülmüştür. Marx'ta ise tanımlama tarzı sorulara verilen cevapların netliği, kuramın akla yatkınlığını daha da artırmaktadır. *Kapital*'in temel amaçlarından bir tanesi, kapitalizmin sınıflı toplumlara ait bir sistem olduğunu (ki kapitalizm sınıflı toplum mizacındadır) ve sömürü üzerine kurulduğunu göstermektir. Marx bu amacına, sermaye ve meta kavramlarının açıklanmasında kullandığı iki kuramın inşasıyla, değer ve artı-değer kuramlarıyla ulaşmıştır: Değeri yaratan emektir ve kapitalistler o değerin bir bölümüne, artı-değere karşılık gelen fazladan emeğe el koyarak gelir elde ederler.

Marx tarafından kapitalizmin sınıflı toplum özellikleri tanımlanmış ve kabul görmüş olsa da, benzer sorular günümüzde halen tartışılmaktadır. Örneğin bazıları, Sovyet ekonomisinin uygulamalarından farklı bir şekilde metanın *doğasını* sorgulamakta veya gelecekte sosyalist bir *piya-*

ÇERÇEVE 1

Metanın ve değerin incelenmesi

Marx'ın meta üzerine düşünceleri, kavramların incelenmesine vermiş olduğu önemi gösterir. "Meta iki yüzü olan bir varlıktır" der:

Piyasada satılmaya hazır bir metada, işe yarayan bir ürün, fayda getiren bir nesne ya da bir kullanım değeri görebiliriz. Bütün bu belirlemelerin her biri önemlidir: 1) ürün insan emeğinin sonucudur; 2) fayda getirmesi, nesnenin talep edildiğini göstermektedir; 3) satışa sunulması, metanın kişisel tüketimde kullanılmak için üretilmediği anlamına gelir; 4) piyasada satılması ise satış fiilinin yinelendiğini işaret etmektedir.

Diğer yandan, meta piyasaya satılmak için sunulduğunda (kapitalizm öncesi ticaret ekonomisinde olduğu gibi) satıcı, kendisi tarafından belirlenen fiyatın, üretimde kullanılmış olan toplam emek miktarının sonucu olarak kabul edilmesini ister. Bir malın üretimi için gerekli emek miktarı ortalamaya oranla daha fazla olduğunda, bu durum herkes tarafından bilinemez. Benzer şekilde normalin altında emek harcanarak üretilmiş bir metayı satın alan kişi de fiyatı düşüremez. Buradan gerekli toplumsal emek kavramına ulaşılır. Toplumsal terimi ortalama anlamına gelmektedir. Piyasaya sunulan ve içinde belli bir toplumsal emeği barındıran meta, bir değişim değeridir veya kısaca bir değerdir. Marx'ın nadiren kullandığı değer kanunu terimi budur. Genellikle emek-değer kuramından söz edilir.

Kapital, yöntemi bilinmeden okunamaz, çünkü Marx daima kendi tarzını kullanmaktadır. "Ürünün meta haline dönüşmesinin" bazı dönem ve durumlarda gerçekleştiğini söyler. Burada üretimdeki amacın gittikçe daha fazla pazara sunulmak olduğu bir ekonomiden bahsedilmektedir. Başka bir yerde "ürünleri meta haline sadece kapitalistler dönüştürür" der. Burada da, yarı-kapitalist ekonomilerde, üretimin büyük bir bölümünün üreticinin (ve ailesinin) kişisel ihtiyaçlarına yönelik olduğu ve sadece kapitalizmin üretimi piyasaya yayabileceği kastedilmektedir. İnce zekâsının diğer bir örneği de, insan emeğinin yaratmadığı satın alınabilen toprak veya insan onuru gibi meta olmayan bazı şeylerin de, pratikte meta olarak kabul görebildiğini söylemesidir.

sa ekonomisinin işlerliği üzerine düşünmektedir. Bu tip incelemelerde temel kavramların iyi bilinmesi ihtiyacı hissedilmektedir.

Bu kuramlar hangi işe yaramaz?

Marx'ın incelemelerinde güçlü bir tutarlılık vardır, ancak sık sık değer kuramını genel çatısından, yukarıda belirtilen asal önermelerinden saptırmayı amaçlayan kötü niyetli okumalar yapılmaktadır. İktisadi kuramın ilk kavramları, değişkenler arasındaki niceliksel ilişkilere hiç değinmemektedir. Fazladan çalışmanın üzerine inşa edilen *artı-değer* kavramı, egemen sınıfların farklı kesimleri üzerinde ne miktar ne de dağılım konusunda rol oynar. Kâr oranlarının düşme eğilimi, teknolojik değişime bağlı dinamikler (yenilikler, buluşlar) ve ücretlerin belirlenmesiyle ifade edilirken, değer kuramından bağımsız olarak ortaya çıkmaktadır.

Marx her zaman göreli fiyatların, değere oranla önemini vurgulamıştır ancak burada sermayenin varlığını göz önüne almayan basitleştirici bir hipotez söz konusudur. Kapitalizmde, *üretim fiyatı* dediğimiz ve *normal* olarak nitelendirilen fiyatlar, piyasadaki fiyat düzeyine yakın olsalar da, belirlenmeleri değer kuramından çıkarılmamaktadır. *Değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü* ifadesi aslında talihsiz bir önermedir. [Duménil, 1980; Foley, 1986]

Marksizm ve diğer "izmler"

Marksizm kurumsalcılık mıdır?

Eğer kastedilen kurumların önemini kabul etmekse, cevap elbette ki olumlu olacaktır. Kurumlar, hem iktisadi meselelerde hem de toplum ve tarih kuramında söz konu-

su incelemelerin merkezinde yer almaktadırlar. Bu konuda birçok örnek mevcuttur. Piyasa simgeleştirilmiş (niteliksel ve hukuki) kurallar ve merkezî kurumlar barındırır. Üretim araçlarının mülkiyeti (sermaye), halka açık şirketler gibi piyasa kurumlarının içinde ifade edilirler. Sınıflar ise sendika ve kendilerine yakın siyasal partiler aracılığıyla hareket ederler. Devlet çok çeşitli bileşenleri olan bir kurumdur; örneğin iktisat politikaları, ilgili bakanlıkların ve merkez bankasının görev alanındadır vb.

Bu saptamadan sonra, kurumların rolünün, bazılarının ekonomizm olarak adlandırdığı, geleneksel iktisadi yöntemlere dayanan görüşlerle ters düşmediğini eklemek gerekir. Örneğin ekonominin her zaman dengede olmadığını ileri sürmeksizin veya düzenleyici özgün araçların varlığını göz önüne almaksızın bir denge modeli yazabiliriz. Gerçekliğin bu şekilde ekonomik ve kurumsal olarak kavranması birbirine ters düşmenin ötesinde açıklayıcı değerlerin birleşmesini sağlamaktadır. Altını çizeceğimiz bir başka olgu da günümüz hâkim iktisadının, modellenen uygulamalarına rağmen, düşündüğümüzden daha fazla kurumsalcı olduğudur.

Asıl zorluk modeller ve kurumlar arasındaki ilişkiyi anlayabilmektir. Kurumsal değişimler, biçimselliğin oluşumunda yararlanılan bir modelin değişmesine hatta tamamen işlevselliğini kaybetmesine neden olabilir. Örneğin şirket boyutlarının büyümüş olması piyasalarda ayrıcalıklı ve tekelci yapılar yaratıp rekabet kurallarının bozulmasına neden olabilir.

Eğer "izm"leri yasaklamak yerine sahiplenirsek: *Marksizm ekonomizm ve kurumsalcılıktır*. Toplumsal güç ilişkileri ve bağımlılık karşısında izlenecek yolda bir role sahip *evrimciliği* hesaba katmazsak liste eksik kalır. Marksizm regülasyonculuk (düzenlemecilik *ç.n.*) değildir (Çerçeve 2).

ÇERÇEVE 2

Marksizmi, regülasyon ekolüyle karıştırmamak gerekir

Regülasyon kuramına bağlı bazı düşünce akımları, özellikle ortaya çıkış dönemlerinde Marksizmden çok etkilenmişlerdir [Aglietta, 1976; Lipietz, 1979]. Tarih, Marksizmde ve düzenleyici ekolde kapitalizmin evrelerini biçimselleştiren bir dizi kurumsalcı kadroya tanık olmuştur. [Boyer, 1986]. Bu genellemeyle hemfikir olsak da Marksizm, bir regülasyon kuramı değildir.

İlk farklılık Marksizme özgü kurumların genel görünüşü içinde, özellikle de üretici güçler ile üretim ilişkileri; sınıflarla üretim ilişkileri ve devletin altyapı-üstyapı tartışmalarındaki konumunda yer alır. Bunlara bir de bu öğelerin tarihsel dinamiklerinin kavranışı eklenebilir. Daha sonra göstereceğimiz üzere, bahsi geçen ayrımların sonu iki kuramda Keynezyen yıllar ya da neoliberalizm gibi dönemlerde farklı tanımlamalara varmıştır. Marksizm bu dönemleri güç ve sınıf ilişkileri bazında teknoloji ve dağılım eğilimlerini kapsayan özgün bir söylemle incelemiştir.

Birincilden çıkan ikinci farklılık, tarihin anlamına dairdir. Kapitalist üretim tarzının değişimini anlatan Marksist okuma, kapitalizmi bazen ilerleme, bazen de gerilemeleriyle (kurumlar, iktisadi mekanizmalar ve iktidar açısından) yöneten tarihsel bir sürecin gelişimini gösterir. Kendisini sosyalist olarak tanımlayan ülkelerde, *reel sosyalizmin* başarısızlığı karşısında yeni bir açılım göster-

Marksizm ve uzun dalgalar

Uzun dalgalar kuramıyla Marksizmin özel bir ilişkisi vardır. Bu kuram Ernest Mandel [1997 ve 1999] ve Immanuel Wallerstein [1992] örneklerinde olduğu gibi birçok Marksist yoruma kaynaklık etmiştir. Uzun dalgalar kuramının Marksist okuması, akımlara, karşı akımlara ve mücadelelere hak ettikleri yeri vererek tarihsel yorumlamadaki mekaniklikten kaçınmayı başarmıştır.

Dalga dönemlerinin birbirini takip etmesi kısıtlayıcı olduğundan kuramın sorgulanması kolay değildir. Bizim yorumumuz, abartılı bir genelleştirmeye dair belli çekinceler içer-

meyen Marksizm, soyutlamaya dayalı alternatif bir yol açmıştır.

Regülasyon ekolü, Marksist teorinin yaptığı gibi almaşık bir iktisat (mikro ekonomi, makro ekonomi ve teknolojik gelişim kuramı gibi) oluşturmamıştır.

Aradaki bazı önemli farklılıklarsa daha ciddi bir değerlendirmeye tâbi tutulabilir. Tarihsel süreçlerde talebin rolü, özellikle 1929 krizinin ücret artışlarındaki yetersizlikle açıklanması ve İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki belirgin büyümenin nedeni olarak *Fordist* ücret yapısının gösterilmesi (Çerçeve 5) bize yasaklanmaları hatırlatılarak örnek gösterilebilir.

Uzun yıllardan beri süregelen partizanca bağımlılık ve yobazlık Marksist düşüncenin güncelleşmesini engelledikçe daha fazla bozulmasının önünü açtı. Mayıs 1968 hareketinde başarısızlığa uğrayan Marksist oluşumlar, düzenlemeci ekolün daha az dogmatik yapısı ile ilgilenmeyi yeğlediler.

François Mitterand 1981'deki seçimle cumhurbaşkanlığına geldiğinde birçok kişi 1974'den beri yavaşlayan büyümenin, ücretlerin artışı ile tekrar canlanacağına inanıyordu. Bu inanış, savaş sonrası Fordist üretim biçimiyle artan ücretlerin büyümeyi hızlandırdığını söyleyen regülasyon teziyle uyumluydu. Ama umutlar zamanla suya düştü. Mitterrand'ın ilk yedi yılında uygulanan Keynezyen politikaların başarısızlığı, 1980'den itibaren artarak süren neoliberal şiddet ve Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan saldırı sonrası oluşan emperyalizmin yeni çehresi, regülasyon ekolünde ve sol cenahta yer alan birçok kişiyi radikalleştirip Marksist yorumlara daha fazla itibar göstermeye itti.

mektedir. Periyotları birbirinden ayıran tüm büyük krizler, aynı dinamiğin ifadesi değildir. Yani, birbirini izleyen kriz dönemlerinde gizli bir mekanizmanın ortaya çıkışını görmek pek mümkün olmamaktadır. Ancak yine de evrelerin sistematik özellikleri olan büyüme-küçülme ve onların finansal süreçlerle olan ilişkisi tartışılmaya değer bir konudur).

Olgulardan yorumlamaya

Toplumların tarihini ve genel olarak işleyişini kavrama isteği, Marksist incelemenin temel özelliklerindendir. Bu amaç

kitabımızın gidişatına da yön vermektedir. Olaylar, görünüşteki tarafsız anlamlarına göre değil, algılamaya yön verecek şekilde sıralanmış bir çıkış noktası olarak ele alınmaktadır. İkinci Bölüm'de, ABD ekonomisi örneği öncelikli olarak işlenmekte ve 20. yüzyıl kapitalizminin gelişimi ve geleceği üç yönden çizilmektedir: kapitalist üretimin dayandığı kurumsal kadroların biçim değiştirmesi; teknolojinin ve gelirlerin ana evreleri ve zorunlu kıldıkları yapısal krizler; rekabet değişimleri aracılığıyla ekonominin aşağı yukarı ani sıçramaları. Bu üç nokta, çok yönlü bir gerçeği tüketmek yerine, ileriki yorumlamalarımızın satır aralarını şimdiden çizmektedir. Üçüncü Bölüm, 20. yüzyılın son yirmi yılına, yani neoliberal kapitalizme ayrılmıştır. Birikimin dinamikleri nelerdir? Neoliberalizm hangi çıkarlara hizmet etmektedir? Maliyetini kimler ödemektedir?

Dördüncü ve Beşinci Bölüm'ler okuyucuyu iktisadi kuramın ana noktasına götürmektedir. Teoride önemli geleneksel alanlar olan kişilerin davranışları (mikroekonomi) ve makroekonomik dalgalanmalar, gelirler, teknik değişimler mercek altına alınmıştır. Tüm bu alanlarda, Marksist çözümleme, diğer akımlarla ilişki içinde olmakta ve kendi farklılıklarını ortaya koymaktadır. Rekabetçi yapılar ve geri dönüşlü krizler altında bireysel kararlar ve özellikle finansal alanda genel süreçler nasıl düzenlenmektedir? Bir dönemden diğerine hangi değişiklikler meydana gelmektedir? Gelirlerin belirlenmesinde güç ilişkileri ile ekonomik mekanizmalar nerelerde birleşmektedir? Teknik değişimlerin genel çizgisi ve kapitalizm tarihindeki izdüşümleri nasıl biçimlenmektedir?

Altıncı ve Yedinci Bölüm'ler toplum tarihi ve kuramına ayrılmıştır. Marx'ın genel yöntemine temel teşkil eden fakat hiçbir zaman sistemli bir biçimde göstermediği kurulumundan bahsedilmektedir. Altıncı Bölüm'de üretici güçler

ile üretim ilişkileri diyalektiği, sınıfsal yapılarla değişimlerine ve bu yapılardan beslenen güç sahiplerince biçimselleştirilen devlet kuramına bağlanmaktadır. Bu noktada, 20. yüzyıl kapitalizminin değişim süreci, ağırlığını çokça hissettirmektedir. Temel kavramlar aynen kalmakla birlikte içerikleri evrime tâbidir. Bunlar, sermaye mülkiyetinin kurumsal değişimi, kapitalistler ve proleterlerin yanında yeni ortaya çıkan orta sınıfla beraber geleneksel sınıf yapısının farklılaşması gibi başlıklardır. Bu konuların hangi toplumsal mantığa doğru yönelecekleri kitabın Yedinci Bölüm'ünde ele alınacaktır.

Tüm uçları birleştiren bölüm, kitabın Sekizinci Bölüm'üdür. Ele alınan olguların hepsi kapitalizm tarihi içerisinde toplanmaktadır. Bu yaklaşımla, Marksist incelemeye özgü "tarihin anlamı" anlatılmak istenmektedir. Ancak tarihin anlamı kendi içinde bir belirsizlik barındırır. Çünkü kendi sürecini temsil ederken aynı zamanda değişimin yönünü de belirlemektedir. Başka bir deyişle, "tarih" hem her bir öğenin aktörüdür hem de genel duruma göre hareket eder. Dolayısıyla olumsallık ve belirlenimcilik, kırılgan bir ilişkiyle iç içe geçmektedirler. Evrimler ve krizlerin etkisiyle erk, büyük değişimlere uğramaktadır. Bu değişimler, savaşımlardan ziyade sınıf yapılarına atıfta bulunularak tanımlanabilirler. Neoliberalizm değişimin son halidir fakat tarihin sonu değildir.

İKİNCİ BÖLÜM

Bir Asırdan Beri Kapitalizm

Bu bölümün amacı 20. yüzyılın kapitalizm tarihini anlatmak değil yorumlamada sorun yaratan bazı noktaları ortaya çıkarmaktır. Başlangıç seviyesinde bir inceleme için farklı önemlere sahip üç ayrı gelişme mevcuttur. Bu bölüm bu üç dosyanın yan yana gelmiş halini ele almaktadır.

İlk kısımda, bir asırdan beri mülkiyet biçimleri ve genel olarak ekonomi politikalarında ifade bulan kapitalist ilişkiler ve bağlı bulundukları kurumların özellikleri incelenecektir. İkinci olarak, art arda gelen yapısal krizlerle yazılan kapitalizm tarihinde dönemleri belirleyen gelirlerin ve teknolojinin değişim eğilimlerinden bahsedilecektir. Son olarak da rekabetçi süreçler ile üretim fazlalığı ve durgunluğun birbirini izlediği ekonomik periyotlar ele alınacaktır.

Bu değişik öğelerin birbirleriyle bağlarının anlatılması daha sonraki bölümlerde, özellikle son bölümde incelenecektir. Üçüncü Bölüm günümüz kapitalizminin, yani neoliberalizmin detaylı açıklamasına ayrıldığından bu bölümde kısaca değinmekle yetinilecektir.

Burada çizilen tablonun kusursuz olduğunu söylemek

mümkün değildir. Merkez-çevre ilişkileri ve emperyalizm meselesi daha sonraki bölümlere bırakılmıştır. Dünyanın yok olması riskinden bahsedilmemiştir.

20. yüzyılda kapitalizmin değişimi

19. yüzyılda şirket mülkiyetleri büyük ölçüde kişilere veya ailelere aitti ve direk olarak sahiplerinin kontrolü altındaydılar. Makro ekonomi politikaları henüz ortaya çıkmamıştı. Ancak bu yapılar zamanla derinlemesine değişti.

Halka açık şirketler, işletme ve finans

19. yüzyılın sonunda, ABD'de bir benzerinin Avrupa'da da meydana geldiği, üç büyük yapısal krizin ilki gerçekleşiyordu. 1861-1865 yılları arasında yaşanan ayrılıkçı savaşlar öncesi, ABD'deki sanayi şirketlerinin mekanizasyona bağlı olarak üretim boyutlarını artırdığı gözleniyordu. İletişim ağları, demiryolları ve telgraf gibi yeni teknolojiler günden güne tüm ülkeye yayılmaktaydı. Bu nedenle asrın sonundaki büyük kriz, bu dönemi betimleyen yeni teknolojiden azami şekilde yararlanmak isteyen şirketlerin arasındaki amansız rekabetin bir sonucu olarak görülmektedir. Firmalar bu durum karşısında kendilerini korumak amacıyla anlaşarak, kartel ve tröst biçiminde bir yapılanmaya gitmişlerdir. Bu uzun süreli çalkantılar ekonominin derin değişimlere uğramasına yol açmıştır.

Halka açık şirketler

1890'da ABD'deki karışık rekabet ortamı, Scherman Act adındaki federal bir yasal düzenlemenin uygulamaya sokulmasına neden oldu. Çıkarılan yeni yasalar, piyasanın ele

geçirilmesine ve kârların paylaşılmasına yönelik şirket anlaşmalarını engellemek içindi. Hemen akabinde ise şirketlerin birleşme yoluyla büyümesine olanak sağlayacak olan dar çerçeveli bir düzenlemeye, *holdinglerin* kurulmasına yasal izin veriliyordu. Böylece, 1900 yılı civarındaki yapısal krizlere şirket birleşmeleri ve halka arzların ortaya çıkışı eşlik ediyordu.

20. yüzyılı etkileyecek olan kapitalizm mimarisinin tüm özellikleri bir bir ortaya çıkıyordu. Halka açık şirketler, işletme ile mülkiyeti birbirinden ayırıyordu. Bir tarafta şirkete sermaye sağlayan ve hukuki mülkiyet anlamında şirketin sahipleri olan hissedarlar ve borç verenler diğer yanda ise şirketi yönetenler, yani ücretliler vardı. Bu kapitalizm türü, daha önceki sermayenin bir kişi veya bir aile tarafından mülk edinilen aile şirketleri biçiminin yerini aldı. Bu değişimleri açıklayabilmek için ABD'de ortaya çıkan *halka açık şirket devriminden* (corporate revolution) ve *işletme devriminden* (managerial revolution) söz etmek gerekir.

İşletme

İşletme devrimi, yeni orta sınıf tanımına denk düşen hiyerarşik bir şekilde yapılanmış ücretli üst düzey şirket yöneticilerinin görevlendirilmeleriyle gerçekleştiriliyordu. Bu değişim, şirketlerde faaliyetlerin akılcılaştırılması veya yönetimde radikal teknik düzenlemelerle kapsamlı bir yeniden yapılanmayı da beraberinde getirmişti. Daha bilindik bir söylemle atölyelerde çalışmanın *bilimsel düzenlenmesi* söz konusuydu ki, bu durum ileride karşımıza Taylorizm olarak çıkacaktı. Bu gelişmelerle işçi ile üretim araçları arasındaki uçurum daha da büyümekte ve çalışma pratiği her an makinelerin dayattığı hıza göre işletmecilerin kontrolünde gerçekleşmekteydi. Fakat bu işletme devrimi, şir-

ket yaşamının diğer unsurlarını da etkiledi. Bunlar arasında çalışanları işe almayı, hammadde temin etmeyi, üretimi yönetip yönlendirmeyi, piyasayı incelemeyi, satış politikasını, üretimin ve yatırım fonlarının maliyetlerini düşürmeyi, finansman sağlamayı, hazinenin kontrolünü vb. sayabiliriz. Artık yapılacak işler arasında inovasyon, organizasyon, tasarım gibi değişimle ortaya çıkan yeni görevler de vardı. İşletme devrimi, ulaşım (demiryolu), sanayi, ticaret, hizmetler gibi farklı sektörlere aşama aşama yayıldı.

Küçük bir not olarak, kitapta *işletme* sözcüğünü geniş anlamıyla kullandığımızı, ancak *işletmeci* dediğimizde doğrudan üretici yerine kadrolu çalışanları kastettiğimizi belirtmek istiyoruz.

Finans

Halka açık şirketlerin yanı sıra sermaye sahipleri ihtiyaçlarını karşılayacak yeni kurumlarla donatılmaktaydılar; bunlar nüfuzlu finansal şirketlerdi. O dönemde finansta ve sanayide Morgan veya Rockfeller gibi büyük servete sahip firmalar ortaya çıktı. Yani şirket ve işletme devrimlerine bir başka devrimi daha eklendi: *finans devrimi*. Savaş esnasındaki devlet harcamalarından bağımsız olarak, bankaların 19. yüzyılın sonuna kadar asıl görevi şirketlerin mali işlemlerine yardımcı olmaktı. Hesapları düzenlemek, ödemelerini gerçekleştirmek (bankaların her biri kendisine ait *banknot* çıkartabiliyordu) ve şirketlere kısa vadeli krediler temin etmek gibi işleri vardı. Ancak bu çağdan sonra banka sermayesi, yukarıdaki görevlerine ek olarak şirketlerin uzun dönemli finansman ihtiyaçlarını da temin etmeye ve işleyişlerini borç verenler veya hissedarlar adına kontrol etmeye başladı.

Finansın 20. yüzyılın başındaki hızlı gelişimine, para ve kredi araçlarında sağlanan olağanüstü ilerlemeler eşlik et-

mekteydi. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında hisse senedi piyasalarının, banka hesaplarının ve kredilerin gelişimiyle gerçek bir finansal patlama yaşanıyordu.

Daha sonra göreceğimiz üzere, bütün bu dönüşümler neoliberalizm içinde de bilhassa yeni işletme süreci, finansal araç ve kurumların gelişimi iddialarıyla devam etti.

Makroekonomik politikalar

Finansal ve parasal süreçler genel iktisadi faaliyetler ve makroekonomik durumlar üzerinde etkili olmaktadır. Ödünç olarak topladığı fonları başkalarına borç veren finansal aracıların tersine, banka kredilerinin artışı fonların toplanmasından bağımsız olarak gelişmektedir. Bu bankaların para yaratma gücünü temsil eder. Banka hesaplarında ufak bir kalem oynatmanın karşılığı alım gücü olmakta ve eğer borç alan kişi bir kapitalistse sermaye yaratılmaktadır. Fakat bu sistem tehlikeden yoksun değildir. Yüksek miktarlarda piyasaya sürülen krediler, enflasyonist etkileri ve spekülatif hareketleri tetikleyerek ekonomiyi sıkıntıya düşürebilir. Böylelikle finansal kuruluşları kırılgan hale gelecek ve sonuçta kısılmak zorunda kalınan krediler, ekonomik faaliyetin ciddi boyutta sarsılmasına yol açabilecektir. Bu nedenle, para yaratmanın denetim altında tutulması ekonominin normal seyri için hayati öneme sahiptir.

19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçerken kredi araçlarının hızla gelişmesindeki tehlikeleri ne iktisat teorisyenleri ne de uygulamacılar tam olarak kavrayabilmişlerdir. O zamanki hâkim düşünce, kredilerin mal ticaretinin finansmanında kullanılmasının iyi bir şey olduğudur. Zaten 19. yüzyılda ABD'nin büyük bankaları merkez bankası rolüne bürünerek, takip ettikleri finansal şirketlerin fon transferlerine göre faiz oranları belirliyorlar ve mali kurallar koyuyor-

lardı. Kriz dönemlerindeyse alacaklılara teminat ödemek üzere kurulan tazminat odaları, ortaklaşa bir kurtarma yönetimi meydana getiriyordu. 20. yüzyılın başında Hazine, piyasaya birçok kez küçük müdahalelerde bulundu. Buna rağmen, önemli finansal bileşenleriyle krizler o zaman için sıklıkla gündeme gelmekteydi. Üretim çöküyor, beraberinde işsizlik, sefalet ve şirket batmaları çığ gibi büyüyordu. Finansal kurumlar faaliyetlerini askıya alıyorlar, ödemeleri durduruyorlardı. Bazıları iflas ediyordu. Amerikan Merkez Bankası olan Federal Reserve, 1913'de kurulmuştu ve fakat özel finans çevrelerinin kontrolü altındaydı.

1929 krizi merkezî bir denetimin gerekliliğini ortaya çıkardı ve piyasaları kontrol etme ihtiyacı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iyice anlaşıldı. İngiliz iktisatçı ve diplomat John Maynard Keynes, kamuoyu tarafından önemi anlaşılan bu yeni sürecin fikir babası olarak sivrilmekteydi. İki dünya savaşı arası parasal ve finansal araçların kontrolünün hiçbir piyasa süreci içinde sağlanamadığını, onun için bu gibi konuların özel çıkar gruplarının ellerine teslim edilmemesi gerektiğini savunuyordu. Bu görev devlete ait olmalıydı. Devlet, bir yandan merkez bankasının uygulamış olduğu para politikaları sayesinde faiz oranları ve kredilerin düzenlenmesinde etkili olacak, diğer yandan da uyguladığı bütçe politikalarıyla, kendi kendine borçlanma imkânı sağlayacaktı. Keynezyen çerçevenin uluslararası ayağı ise 1944'de imzalanan Bretton Woods anlaşmasına dayanmaktaydı. Bu anlaşma uluslararası ticaretin küçüldüğü 1930'lu yıllardaki senaryonun tekrar oluşmasını önlemek ve aynı zamanda her ülkede kalkınmayı sağlamak için imzalanıyordu.

Bu düzenlemenin en önemli noktalarından bir tanesi uluslararası sermaye hareketlerine kısıtlama getirilmesi konusunun kabul görmesiydi. Burada sermayeden kasıt, yatı-

rımlarda kullanılmak amacıyla dışarıdan gelen üretim sermayesi (makineler, inşaat) değildi. Kısıtlanmak istenen, piyasalarda kredi, hisse senedi şeklinde kendini gösteren, başka para birimlerine kolayca çevrilebilen ve yabancı bir mali kuruluşa hemen transfer olabilen, hareket kabiliyeti yüksek finansal nakdi sermayeydi (bazen *nakdi sermaye* yerine *kısa vadeli sermaye* terimi kullanılmaktadır). Kitapta da uluslararası sermaye hareketleri denildiğinde, *uluslararası nakdi yatırımlar* kastedilmektedir.

Karma ekonomi

Devletin ekonomik süreçleri belirleyen kurum olması daha önce bahsedilen makro iktisat politikalarının sınırlarını bir hayli aşmaktadır. Fransa gibi bazı ülkeler, finansal sistemin önemli parçalarını ve sanayi şirketlerinin belli başlı olanlarını devletleştirmektedir. Böylece devlet sanayi politikalarının oluşturulmasında yer alır. Japonya ve bazı çevre ülkelerinde, ulusal kalkınma stratejilerini yönlendiren kurumsal kadrolar kurulmuştur. Özel ve kamu sektörünün büyük yöneticileri güçlü bir özerk yapıya sahiptirler. Çünkü yönetim biçimlerinden ötürü hissedarlara değil, kendi meslektaşlarına ve sendikalara karşı sorumludurlar. Aynı şekilde eğitim, araştırma ve sağlık piyasaya dahil olmayan hizmetler olduğundan bu hizmetlerin sürdürülmesi devlet ve yarı-devlet kurumları tarafından gerçekleştirilmektedir.

Aslında; yönetici kadroların kalkınmada önem verdikleri sanayinin gelişmesiyle makro ekonomik verilerin büyüklükleri ortak hareket etmiştir. Mali açıdan zayıf olan şirketler verimli işlemeyen finansal sisteme, enflasyonu da hesaba kattığımızda, düşük faiz ödemekteydiler. Bu düşük faiz oranları iktisadi faaliyetlerin artmasını sağlıyordu.

Ama aynı zamanda, devlet de sektör ve şirketlere sermaye aktarım sürecine dahil ediliyordu. Fransa'da planlama ve Japonya'da MITI yukarıda anlatılanlara örnek gösterilebilir. Bu politikalar enflasyona karşı hoşgörülü ama Bretton-Woods anlaşmalarında öngörülen kısa vadeli sermaye hareketi serbestîsine ve kur oranları esnekliğine karşıydılar. Bu koşullar altında her şey yolundaydı.

Krizler ve eğilimler

Bu bölümde kapitalizmin dönüşümü konusunda yeni bir dosya açılmaktadır. Teknoloji ve gelirlerin yüzyıllık hareketi incelenirken yapısal krizlere de değinilecektir.

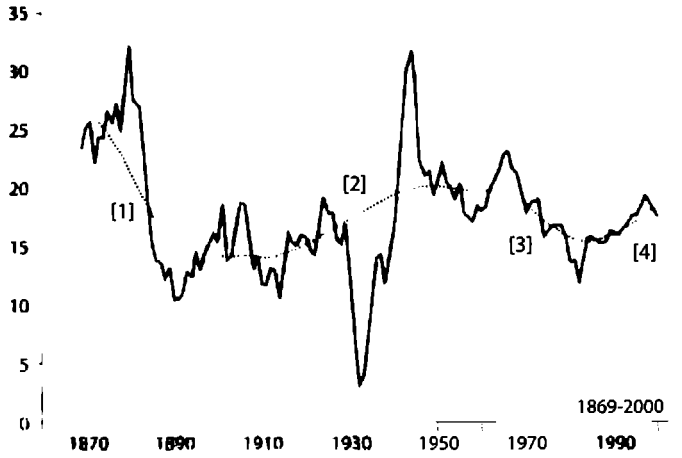
Teknik gelişme ve gelirler

Teknik değişimin ve kâr oranlarının dört evresi

Kâr oranlarının tarihsel hareketlerini anlatma amacı güden bu bölüm naiflikten uzaktır. Marksist incelemenin başlıktaki değişkenlere verdiği önem daha sonra açıklanacaktır. ABD ekonomisinin son bir asırlık sürede incelenmesi, konunun önemini tamamen teyit etmektedir.

Şekil 1'de kâr oranlarının gelişimi, geniş bir kâr ölçüsü tanımından hareket edilerek (faiz ve vergi ödemeleri öncesi kâr), sabit sermaye stokuna oranla gösterilmektedir. Noktalardan oluşan çizgi ise konjonktürel iktisadi etkileri (örneğin 1929 yılında ekonomik faaliyetlerin aniden durması nedeniyle kâr oranlarının düşmesi gibi) filtre etmektedir. Ortalama eğilim neredeyse yatay seyretse de, dört evrenin varlığı açıkça gözümüze çarpmaktadır. Bunlardan ikisinde, (1) ve (3), kâr oranları aşağı, diğerlerinde ise, (2) ve (4), yukarı eğimlidir. (Tablo 1 kâr oranlarının, *r*, ortalama

GRAFİK 1
Kâr Oranlarının Tarihsel Kesiti (%): ABD'de Özel Sektör

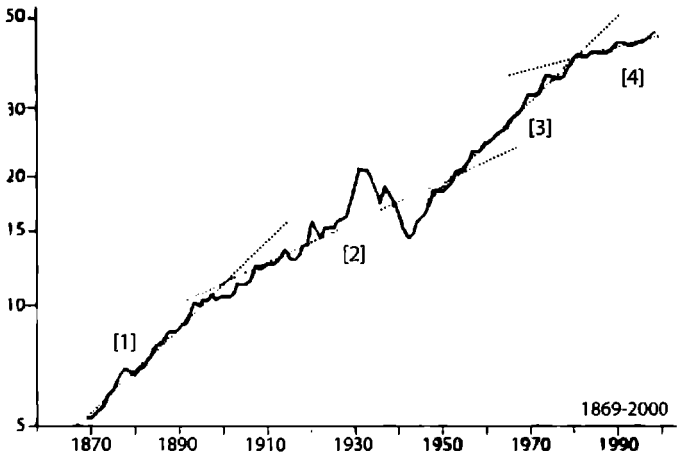

Kâr oranları geniş anlamıyla (toplam gelirlerden emek maliyetleri çıkartmak suretiyle) sabit sermaye stokuna oranlanarak ölçülmüştür.
2, 7 ve 8. şekillerde kullanılan veriler yazarların çeşitli ülkelerin ulusal hesap istatistiklerden oluşmaktadır. Verilerin alındığı kuruluşlar ABD için Bureau of Economic Analysis (BEA) ve Federal Reserve, Fransa için INSEE ve her iki ülke için de OECD'dir. Uzun dönem serilerinde yukarıda belirtilen kuruluşların yanı sıra iktisat tarihçilerinin çalışmalarından da yararlanılmıştır. Şekil 1 için ayrıca Duménil ve Lévy [1996]'ya bakılabilir.

yıllık büyüme rakamlarını bu dört evre ve tüm periyot için göstermektedir).

Şekil 2, üretimde makineleşmeyi temsil eden sermaye-emek oranı hareketini (tablodaki K/L) göstermektedir. Yukarıda bahsi geçen kâr oranlarının dört evresi bu hareketin farklı hızlarına karşılık gelmektedir. Kâr oranları düştüğü zaman sermaye-emek oranının artışı hızlanmakta, kâr oranları yükseldiğindeyse ise yavaşlamaktadır. Tablo aynı zamanda üretim-sermaye ilişkisinin değişimlerini, diğer bir deyişle sermaye üretkenliğini de göstermektedir. Aynı dönemsellik ortaya çıkmakta, kâr oranlarının artış veya düşüşü, sermaye üretkenliğini değişimi ile uyumlu hareket etmektedir.

GRAFİK 2
Sermaye-Emek Oranı (1996 Bazlı ABD Doları ile Saat Başı Çalışma): ABD'de Özel Sektör

Kaynaklar Duménil ve Lévy [1996]'da belirtilmiştir.

TABLO 1
ABD: Yıllık Büyüme Oranları (%)

	1869-1900 (1)	*1900-1953 (2)*	*1953-1982 (3)*	*1982-2000 (4)*	*1869-2000*
r	-2,88	0,62	-1,05	1,76	-0,02
K/L	2,35	1,12	2,35	0,66	1,57
Y/K	-1,78	0,66	-0,89	1,16	0,02
w	1,42	2,34	1,94	1,42	2,11

r kâr oranı; K/L, sermaye-emek oranı; Y/K, sermaye üretkenliği; *w*, ücret. Oranlar, zaman serilerinin logaritması alındıktan sonra hesaplanmıştır. Kaynaklar Duménil ve Lévy [1996]'da belirtilmiştir.

Tablodaki sayıların da ifade ettiği gibi, iki şekilde de 20. yüzyılın başından başlayan ve 1950'lere kadar gelen ikinci evrenin farklı özellikler taşıdığı görülmektedir. Teknolojik gelişme süreci, sermaye-emek oranını artırırken kâr oranlarında büyük bir artış ile hızlı bir teknik değişimini de beraberinde getirmiştir. 1900'dan 1953'e kadar olan dönemde sermaye üretkenliğinin artışının yanında, emek üretkenliğinde de yıllık olarak ortalama %2,4'lük büyüme oranı mevcut-

tur. Bu oran 1869-2000 gene öneminin orta ama %2,1'lik büyümesinden biraz yüksektir. İncelenen tarihsel kesit, 1929 krizine rağmen kâr oranlarının arttığı bir süreçtir.

Tablo 1 bize aynı zamanda ücret maliyetlerinin (ya da reel ücretlerin) değişim oranlarını da vermektedir. Ücret değişimleri kapitalizmin evreleriyle ilintilidir. Fakat bu değişmez ve katı bir ilişki değildir. Ücret artış oranı, 20. yüzyılın ilk yarısında, yani ikinci evrede, kâr oranlarının artmasına rağmen yüksektir. Bir sonraki evrede ise, (3), yine kâr oranlarıyla paralel olarak düşme eğilimine girer. Ücretlerdeki bu düşüş son evrede de (4) devam ederken kâr oranları artmaktadır. Bu sonuçlar ücret hareketleri üzerinde, siyasi faktörlerin önemini düşündürtmektedir.

Avrupa ve Japonya için yapılan benzer etütler bu ülkelerin İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD'yi yakalamaya çalıştıklarını gösterir. 20. yüzyılın ilk yarısında ABD'de görülen büyük teknolojik değişim dalgası, ikinci evre, Avrupa ve Japonya'ya da ihraç edilmektedir. Bu ülkelerin başta kuşkuyla karşıladıkları gelişmeler, sonradan ABD'ye göre biraz gecikmeyle de olsa kabul edilmiştir.

Yapısal krizler

İncelenen yüzyıl tarihi içinde üç büyük yapısal kriz meydana gelmiştir. Bunlardan ikisi, 1890'lı ve 1970'li yıllarda birinci ve üçüncü evrede meydana gelmiş ve kâr oranları düşmüştür. 1929 krizini de içinde bulunduran ikinci evrede ise tersine kâr oranları artmıştır.

19. yüzyıl sonunda yapısal krizler

ABD ekonomisinde ilk kayda değer küçülme 1873 yılında gerçekleşmiştir. Bunu daha sonra 1890 yılında yeni bir

küçülme dalgası takip etmiştir. Bu iki kriz arasında, 1890 krizini kısmen açıklayabilen önemli bir gelişme, bağımsızlık savaşları esnasında askıya alman doların altın karşısında değiştirilebilirliğinin 1879'da savaş bitince tekrar uygulamaya konması ve iktisadi faaliyetlerin bundan olumsuz etkilenmesidir. Bu krizler kâr oranlarının düştüğü birinci evre içerisinde değerlendirilebilir. Daha önce bahsedildiği gibi rekabet mekanizmasının ciddi sorunlar yarattığı zamana karşılık gelmektedirler. Bu dönemlerde aşırı büyüyen şirket boyutları karlılığı düşüren en önemli etkendir.

1929 krizi ve 1930'lu yıllardaki bunalım

Genellikle, 1920'li yıllar olağanüstü bir iktisadi başarı göstergesi olmasa da, refah yılları olarak kabul edilir. İkinci evredeki teknik değişim süreci belirmekte ve kâr oranları yavaş yavaş artmaya başlamaktadır. Yeni finansal çerçeve ile oluşan işleyişin yaygınlaşması, yeni parasal ve finansal ilişkilerin doğmasına neden olmuştur. O yıllarda kurulmuş olan Federal Reserve, ABD'nin makro ekonomisini tam olarak kontrol edebilecek araçların tümüne sahip değildi. 1929 yılının sonunda oluşan durgunluk, borsanın çöküşüyle daha vahim bir hal aldı. İşletme devrimine geçmemiş ve finansal yönden desteklenmeyen kesimler yıkıma uğrarlarken, beraberinde ekonomiyi de büyük bir buhranın içine sürüklediler. Bu süreci durduracak makroekonomik önlemler alınmamıştı. Bu derecede bir ekonomik tehlikenin daha önce hiç yaşanmadığını söylemek durumundayız. ABD'de bu etkenler daha şiddetli olduğundan, kriz ilk olarak orada patladı ve daha sonra dünyanın geri kalanını farklı derecelerde etkilemek suretiyle yayıldı.

1970'li yıllardaki kriz

1960'lı yılların sonunda teknolojik değişimin verimliliği ve başarısı düştükçe, uygulanan talep yönlü politikalar, sermaye birikiminin durağanlaşmasını ve makroekonomik istikrarsızlığı durdurmada yetersiz kalmıştır. Enflasyon ve işsizlik dalga dalga artmıştır. Daha sonra göstereceğimiz üzere, diğer faktörlerle birlikte bu kriz neoliberalizmin yolunu açacaktır.

Rekabet ve iktisadi evreler

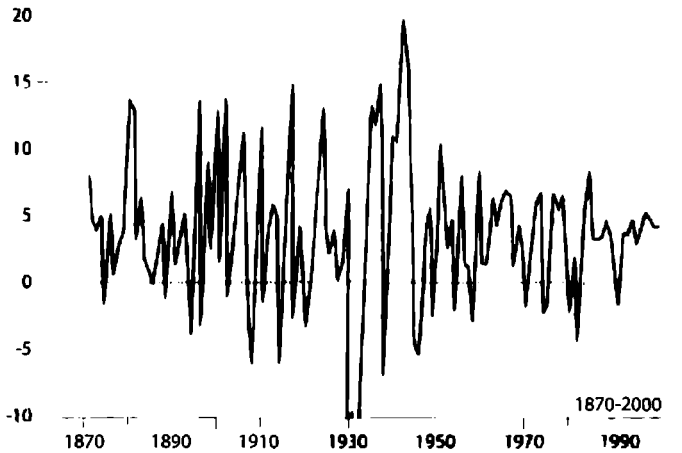
Kapitalizmin bir asırlık tarihsel kesitinde üçüncü nokta olan bu bölüm iki farklı gelişmenin incelenmesine ayrılmıştır. Bunlardan ilki genel ekonomik dalgalanmaların değişim süreçlerini gösteren iktisadi evreler ve ikincisi de sektörlerin kâr oranlarından hareketle rekabetin incelenmesidir. Güçlü bir sürekliliğin var olduğu tezi savunulacaktır.

İktisadi evreler

Yapısal krizlerin dışında kapitalizmin bir başka önemli özelliği de makroekonomik dalgalanmaların (büyüme, durgunluk, kriz gibi) birbirlerini art arda takip etmesidir. Kapitalizm bu istikrarsızlıktan kurtulmayı bir türlü başaramamıştır.

Şekil 3, yukarıda söylenenlerden yola çıkarak 19. yüzyıldan günümüze ABD'nin ekonomik büyümesini göstermektedir. Büyüme oranlarındaki dalgalanmaların sürekliliği açıkça görülmektedir. Şekildeki tepe noktaları ekonominin ısındığı yüksek büyümeyi; negatif noktalar ise ekonominin durgunluğa girdiği dönemleri göstermektedir. Kapitalizmin, iktisat politikalarındaki ilerlemeleri göz önüne aldığı-

GRAFİK 3
ABD'de Üretimin Yıllık Büyüme Oranı (%)

Kaynak: BEA ve Gordon [1986].

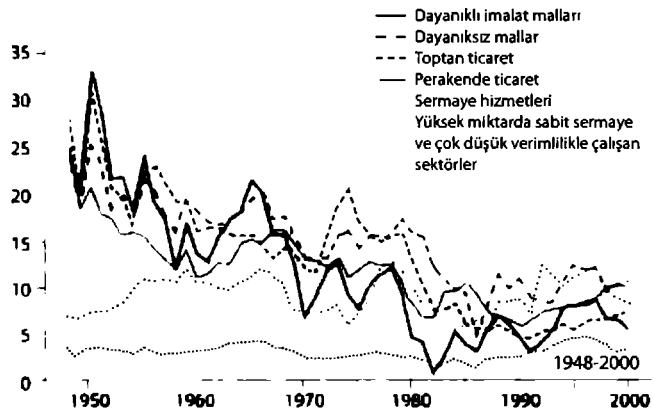
mızda oldukça şaşırtıcı olan bu özelliği kitapta anlatmamız gerekenler listesine dâhildir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde dalgalarda küçülme olduğunu da not etmek gerekir.

Rekabet

Bu bölümdeki listeyi tamamlayacak bir başka önemli olgu da iktisadi kolların verimliliğine ilişkindir.

20. yüzyılın başında büyük ortaklıkların gelişimi, hem Marksistler hem de hâkim iktisat ekolu çevrelerinde büyük heyecan yarattı. Bu büyük şirketler geleneksel sektörlerden çok daha üretken çalışıyorlardı. Bazıları bu incelemeden çarçabuk bir sonuç çıkararak, verimlilik artışının piyasadaki satıcıların gücüne bağlı olduğunu iddia ettiler. Ekonomik faaliyetlerin kendi aralarındaki yoğunlaşması ne kadar

GRAFİK 4
ABD'de Sektörel Kâr Oranları (%)

Kaynaklar: Duménil ve Lévy'de [2002] belirtilmiştir.

fazlaysa rekabet ortamı o kadar azalacak ve kâr oranları da diğer iktisadi kollara göre daha yüksek olacaktı.

Elimizde beri bu iddiayı destekleyen asırlık istatistikler olmasa da, İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadarki verilere dayalı bir verimlilik hesaplaması yapılabilir. Zaten bu tarihten itibaren ABD'de birçok sektördeki kâr oranları hareketini inceleyen çalışmalar mevcuttur. Burada iktisadi faaliyetlerin bazıları kapsam dışında tutulmuştur. Bunlar genellikle kapitalist özelliklere pek sahip olmayan düşük sermayeli hizmet sektörüne bağlı kollardır (örneğin kendi hesabına çalışma oranının yüksek olduğu iş kolları). Hizmet sektörü içinde olup karşılaştırma babında incelemeye alınanlarsa *kapitalist hizmetler* şeklinde ifade edilmiştir.

Şekil 4'ün görüldüğü gibi farklı branşlardaki kâr oranları ortak bir değerin etrafında dalgalanmaktadır [Duménil ve Lévy; 2002]. Bazı dönemlerde gözlenen birkaç puan-

lık farklar, konjonktürel olup istikrarlı bir gelişmenin yansıması değildir. Kâr oranı tanımındaki düzeltmeler bu farklılıkları azaltmıştır. Bizim benimsediğimiz kâr oranı tanımı, kendi açımızdan teorik ve pratik anlamda en tatmin edici olanıdır. Elimizdeki veriler daha yetkin bir tanımı hesaplarda kullanmamızı engellemektedir.

Ulaşılan sonuçlar, ulaşım, su, gaz, elektrik gibi iktisadi kollarda bazı faaliyetlerin çok düşük verimlilikte çalıştığını ve bu açıdan sektörlerin genel dinamiğinden uzaklaştıklarını göstermektedir. Söz konusu sektörlerin, İkinci Dünya Savaşı sonrası ülkenin ortalama üretiminin %13'ünü oluşturduklarını da belirtmek gerekir. Fransa'da kamu hizmetleri kapsamına giren aynı faaliyet kolları, yüksek miktarda sabit sermaye kullanırlar ve sıkı düzenlemelere tabidirler.

Kuramı sorgulamak

Bahsettiğimiz olgular, kapitalizmin doğasını araştırma işi olduğundan Marksist teorisyenlerin önüne ciddi sorunlar çıkartmıştır. Egemen iktisada dair sorgulamaların çoğalması Rudolf Hilferding [1910] ya da Lenin [1916] gibi kuramcıların finans sermayesi ve emperyalizm üzerine değişik yorumlarının gelişmesine yol açmıştır. Şirketlerin büyümesi ve rekabet sürecinin gelişimi, tekelci sermaye teorilerini ortaya çıkartmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Paul Baran ve Paul Sweezy'nin [1970] çalışmalarında olduğu gibi incelemeler rekabetin çeşitli yönleri ile toplam talebin belirlenmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Yeni orta sınıfların hızlı bir biçimde ortaya çıkışı James Burnham [1941] gibi bazı yazarların Marksizmi terk etmelerine neden olmuştur. Çalışmamız için girişiğimiz bu alan, geçmişin yıkıntıları ve tuzaklarla çevrelenmiştir.

Bu bölümün üç alt başlığından her biri, daha gelişkin bir

teorik düşünce ihtiyacına işaret eden birtakım sorunları ortaya çıkartmaktadır. Kapitalizmin uzun soluklu deviniminde, farklı perspektiflerin *karşılıklı ilişkileri* üzerinde özellikle düşünülmesi gereken konulardan biridir.

• Kapitalist mülkiyet kurumlarındaki büyük dönüşümü nasıl anlayabiliriz? Mücadele ve ekonomik belirleyenler nasıl birleşebilir? Hem iktisat hem de tarih ve toplum bağlamında, bu kitabın tüm bölümleri teorilerin açıklayıcı kısımlarını birleştirmektedir.

• Teknik gelişme ve gelir süreçlerini incelerken kâr oranlarının bazı yıllarda düştüğünü söyleyebiliriz. Ama asıl mesele kapitalist üretim biçiminin genel dinamiği içinde bu dalgalanmaların nedenlerini açıklamaktır. Marx'ın *Kapital*'inin problematiği bazı zorluklara işaret etmektedir. Bunların üstesinden gelebilmek için kapitalizm kendi işleyiş biçiminde radikal değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır (Beşinci Bölüm).

• Makroekonomik politikalardaki ilerlemelere karşın, iktisadi evrelerin sürekliliği ve şirketlerin akıl almaz büyümelerine rağmen rekabetçi mekanizmaların devamı teoriye bir çeşit meydan okumadır. Marksist kuram özgün ve açık seçik cevaplar hazırlamaktadır (Dördüncü Bölüm).

Kapitalizmin dönemselleşmesi fikri bu analizlerin merkezinde yer alır. Kriterler oldukça katı bulunsa da, yukarıdaki üç eksen dönemlerin ayırt edilmesine katkı sağlayabilir. Örneğin bireysel mülkiyet veya şirket kapitalizmi; kâr oranlarının düştüğü ve yükseldiği evreler; rekabetçi veya tekelci kapitalizm gibi ayrımlarla liste uzatılabilir. Bütün bu periyotlar tıpatıp aynı olmasalar da, birbirleriyle kesişirler. Uygulamada kaçınılamayan yapısal krizler ve savaşlar, iktisadi evrelerin kırılma noktalarını temsil ederler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Neoliberalizm

Bu bölümde 20. yüzyılın son yirmi yılını daha detaylı inceleyeceğiz. 20'nci yüzyılın başından itibaren baktığımızda 1970'lerden 80'li yıllara geçiş esnasında kapitalizm temel değişimlerden geçmiştir ve bu noktada neoliberalizmin sorgulamak hayati önem kazanmıştır. Sınıf tanımının içeriği ve finansın neoliberal düzende oynadığı rol apaçık ortadadır. Her ne kadar kuramsal incelemelere konu olacak unsurları (sınıflar, finans, gücün biçimi, sınıf mücadelesi vb.) kitabın diğer kısımlarına saklasak da, buradaki neoliberalizm incelememizi üstü kapalı kelimelerle geçiştirmemiz mümkün değildir. Teorik düşünce nesnesinden ayrı tutulamaz. Kuramsal yaklaşım Sekizinci Bölüm'de neoliberalizmi bir erk biçimi olarak tanımlayacak, temel etken olan finansı sınıf mücadelesinin içine katacak ve kapitalizmin geleceğinde nasıl söz sahibi olacağını gösterecektir.

Yeni bir sosyal düzen

Çoğu kez, günümüz dünyasının aksaklıkları kolayca küreselleşmeye bağlanmaktadır. Oysa bu tip yorumları yaparken daha dikkatli olmak gereklidir, çünkü küreselleşme ile neoliberalizm arasında birbiriyle yakından ilişkili gerçekler olsa da, bire bir eşitlik mevcut değildir:

• Küreselleşme çok eskilere dayanan ve günümüze kadar devam eden bir süreçtir ve Marx bu olguyu kapitalizmin temel gidişatı olarak tanımlamıştır (dünya piyasasının kuruluşu). Ticaretin gelişimi, sermaye hareketleri ve küresel sömürü neoliberalizmin keşfi değildir. Günümüzdeki küreselleşmeyi ise daha çok döviz kuru işlemleri, uluslararası sermaye hareketleri, çokuluslu şirketlerin yayılmacılığı ve uluslararası finans kurumlarının (IMF, Dünya Bankası...) dünya ekonomisinde oynadıkları yeni roller belirlemektedir.

Kapitalizmin küreselleşmesi her zaman korkuyla karşılanmıştır. Fiilen silahlı çatışmaları beraberinde getirmiş, kültürleri, yaşamları yok etmiş, medeniyetin bir bölümünü köleleştirmiş ve dünyada korkunç felaketlerin yaşanmasına neden olmuştur. Kastedilen sadece İspanyollar ve 16. yüzyıl değildir. 1950'li yılların dünyası, Fransız İmparatorluğu'nda olduğu gibi, sömürge imparatorluklarının devriydi. Bu basit bir karamsarlığın ötesinde, yeni bir küreselleşmenin üzerinde dururken eskisini görmezden gelmemek amacıdır.

• Neoliberalizm hem *merkez* hem *çevre* ülkelerde kapitalizmin yeni işleyiş biçimlerini ortaya çıkarmaktadır: yeni bir iş disiplini ve hissedarlarla, borç verenlerin kârlılık yönetimi; kalkınma ve sosyal güvenlik konularında devlet müdahalelerinin asgariye indirilmesi; mali kurumların çok hızlı

büyümeleri; finansal olmayan sektörlerle finansal sektörler arasında finans lehine işleyen yeni ilişkilerin kurulması; şirket birleşmeleri ve satın almalarına elverişli yeni bir yaklaşımların ortaya çıkması; finansal düzensizliğin artması; merkez bankalarının özerkleştirilip güçlerinin artırılması ve görevlerinin sadece fiyat istikrarını sağlamaya indirgenmesi; çevre ülkelerin gelirlerinin merkeze kaydırılması. Neoliberalizm küreselleşmeyi yeniden biçimlendirmektedir. Özellikle üçüncü dünya ülkelerinin artan borçlarıyla uluslararası serbest sermaye hareketlerinin bu ülke ekonomilerine yaptıkları tahribat bu bağlamda değerlendirilebilir. Neoliberalizmin günümüzdeki temel karakteristiği dünyanın her yerine kademe kademe yayılması ve kendi kendisinin de *küreselleşmesidir*.

Neoliberal düzenin ortaya çıkışı

Bu tarz tarihsel olaylarda olduğu gibi, neoliberalizmin de ne zaman ortaya çıktığını saptamak pek mümkün değildir. Ne zaman başladığını bilmediğimiz gibi tam olarak ortadan kalktığı tarihi de bilemeyeceğiz. 1970'li yıllarda, özellikle uluslararası düzlemde bazı değişimlerin olduğunu biliyoruz. Önde gelen kapitalist ülkelerde *parasalcı* iktisat akımı ortaya çıkıyordu. Bilhassa 1979 yılı yeni düzenin simge tarihiydi. *1979 darbesi* diye nitelendirdiğimiz bu tarihte, ABD'nin Federal Reserve'ü faiz oranlarını aniden yükseltme kararı aldı.

Dolar krizi ve yapısal kriz

1970'li yıllar bir geçiş süreci görünümündeydi. 60'ların sonunda, ABD İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ilk kez uzun süreli dış ticaret açığı vermeye başladı. Bu süreçte, savaştan

çıkmış Avrupa ve Japonya'nın ABD'yi yakalama isteğinin de rolü vardı. Dolarlar ABD dışında birikiyor ve parasını altına çevirmek isteyenlerle artan talep piyasada tehdit yaratıyordu. Bu gelişmeler sonucunda doların altın ve diğer dövizler karşısında devalüasyonu gündeme geldi. ABD, 1971 yılında tüm paraları kendi aralarında dalgalanmaya bırakacak olan bir düzenlemeyle sabit kur sistemini kaldırdı.

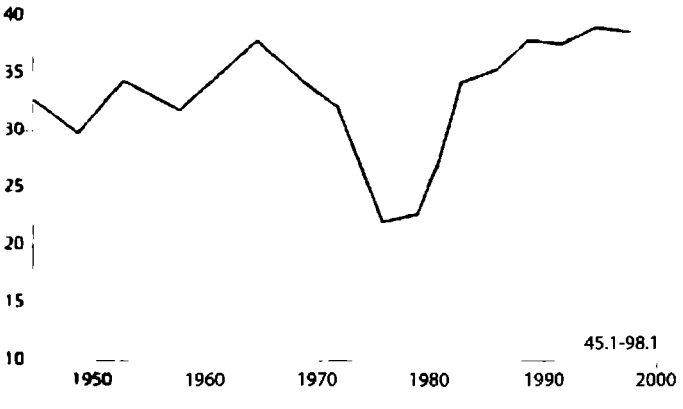
ABD'nin siyasi gücünün kısmen azaldığı bu ortamda, kurların dalgalanmaya bırakılması bu ülkenin ve finans çevresinin eline yeniden güçlü bir silah veriyordu. Bu silah daha sonra neoliberal düzenin en önemli parçası olacaktı. Dalgalı kura geçişi, ABD'nin 1960 yılında engelleyip 1974'de tekrar serbest bıraktığı uluslararası sermaye hareketlerinin serbestliği gibi, diğer liberal düzenlemeler izledi. 1979 yılındaki gelişmelere Birleşik Krallık, Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri ardı ardına uyum sağladılar. Neoliberal makine harekete geçmişti ve Keynezyen politikaların geçerliliği sorgulanmaya başlamıştı.

Jimmy Carter başkanlık süresinin sonuna kadar ülkesindeki ekonomik faaliyetleri destekleyici politikalar uyguladı. Bu sırada en önemli ticari ortaklarından biri olan Almanya'yı da yanına çekmek istedi, ama Almanya'nın artan enflasyon, markın ülke dışındaki konumu ve uluslararası para sisteminin yeniden inşasında kendisine biçilen görev gibi başka sorunları vardı. ABD'nin enflasyonu önlemedeki kararlı tutumu, Federal Reserve'in başına Paul Volcker'ın atanmasına ve faiz oranlarının inanılmaz ölçüde artmasına neden oldu. Enflasyondan arındırılmış pozitif reel faiz oranları %6 ile %8'lere tırmanmıştı. Enflasyon dışında, yapısal işsizlik de ABD ve diğer ülkelere yayılıyor, Ronald Reagan ile Margaret Thatcher'in ücretlerin bastırılmasına yönelik politikalarına zemin hazırlanıyordu.

Hiçbir veri neoliberalizmin kökenlerini Şekil 5 kadar iyi ortaya koyamaz. Rakamlar ABD'deki en zengin %1'lik dilimdeki hane halklarının toplam zenginlik içerisindeki payını göstermektedir. 1970'li yıllara kadar bu %1'lik mutlu azınlığın, toplam zenginliğin %35'ini elinde tuttuğunu görmekteyiz. Bu oran 70'li yıllarda %20'lere düşmekte ve 80'lerde ise tekrar yükselmektedir. Bu veriler bütün olan biteni kapsamamakla birlikte meselenin büyük kısmını açıklamaktadır.

Bu hareketin nedenlerini ve sonuçlarını sorgulamamız gerekir. Sermaye verimliliği 1960 ve 1970'li yıllarda düşüşe geçmiştir: şirketlerin dağıttıkları kâr paylarında azalma olmuş, reel faiz oranları sıfıra yakın hatta negatif rakamlarda seyretmiştir. Enflasyon etkisi göz önüne alındığında borsa kazançları erimektedir. Bu koşullarda hâkim sınıfla-

GRAFİK 5
ABD'deki En Zengin % 1'lik Dilimdeki Hane Halklarının Toplam Zenginlikteki Payı (%)

Zenginlik tanımı gayrimenkulleri, kıymetli kâğıtlar, para ve dayanıklı tüketim mallarını içermektedir.
Kaynak: Wolff [1996].

rın gelirleri ve malvarlıkları hayli zarar görmüştür. Eşitsizliklerin dikkat çekici şekilde azalması söz konusudur. Bu noktada neoliberalizm en müreffeh tabakanın göreli olarak azalan zenginliklerini tekrar temin için oluşturulmuş kapsamlı bir hareket olarak değerlendirilebilir.

Bu yapısal kriz dönemi aynı zamanda Vietnam savaşını kaybeden ABD'nin dünya egemenliğinde de gerçek bir gerilemeye işaret etmektedir. Gözler Almanya ve Japonya'ya çevrilmiştir. Çok merkezli bir küreselleşme (ABD, Avrupa ve Japonya üçlüsü) tehlike yaratmakta ve bu durum ABD'deki iş dünyasının çıkarlarında meydana gelen ortaklaşmayı beslemektedir. Patronlar, siyasal partilerin seçimlerde ulusal kıvancı ön plana çıkartıp popülist bir söylem tutturmalarını desteklemişlerdir. Bu koşullar Ronald Reagan'ın 1979'da seçilmesini sağlamış ve eş zamanlı olarak Volcker'in icraatları, finans çevrelerinin önünü açmıştır. Çünkü faiz oranlarının yükselişinin finans dünyası açısından çok önemli üç işlevi vardır: enflasyonla mücadelede bir araçtır, alacaklı gelirlerinin tekrar artmasını sağlar ve son olarak da devleti artan şekilde borçlandırarak sosyal korumayı zayıflatır.

Alternatiflerin başarısızlığı ve mücadeleler

Bu gelişmeler, 70'li yıllarda yapısal krizin tedavisine adapte olamayan talep yönlü Keynezyen politikaların yetersizliğinden ayrı değerlendirilemez. Ancak neoliberallerin saldırısı, Japonya, Avrupa ve birçok çevre ülkede uygulanan, devletin sosyal rolünün güçlü olduğu alternatif iktisadi modellere karşıdır.

Reformcu Avrupa sosyalizmi hemen hemen tüm oluşumlarıyla neoliberal ekole tez elden teslim oldu: uluslararası sermayenin serbestçe dolaşımını teşvik eden yeni düzenle-

meleri ve buna bağlı makroekonomik politikaları onayladı; kamu şirketlerinin özelleştirilmesini ve kamu hizmetlerinin gittikçe daha az desteklenmesini kabullendi; sermayenin tekelleşmesini sağlayan gelişmelere boyun eğdi. Güçlü bir şekilde oluşan toplumsal hareketler ve mücadelelerin baskısıyla sosyal güvenlik sisteminin önemli bir kısmını korundu. Böylece reformcu Avrupa sosyalist partileri *sosyal neoliberalizm* adında kendine özgü bir biçim yarattı.

Gelişmelerin devamı

Neoliberalizm bazı güç ilişkilerini altüst etse de, bir önceki kısmın ilk bölümünde bahsedilen dönüşümün önünü tamamen kesmedi.

• 19. yüzyıldan itibaren finansal kurumların olağanüstü gelişmesi ve sermayenin merkezîleşmesi 80'lerin başında doruk noktasına ulaştı. Bu finansal etkinlikler ve oluşturdukları güç ilişkileri, bankacılık ve geleneksel sigorta faaliyetlerinin yanında büyük ölçekte yatırım işletmeciliği gibi yeni görevleri de üstlenen devasa finansal *holdinglere* dayanmaya başladı. ABD gibi bir ülkede, kıymetli kâğıtlar; bireysel sigorta ya da emeklilik gibi birçok fonu kapsayacak şekilde yeniden gruplandırıldı. Finansal işletmelerin yönetim birimlerinde devir-teslim yapılmakta ve yetki şirket sahiplerinden üst düzey yöneticilere geçmekteydi. Finansal olsun olmasın tüm firmalarda yeni bir işletme devrimi uygulamaya kondu.

Amerikan finans kurumlarının büyüklüğü basında sık sık yer alır. Citigroup, yüzlerce ülkede binlerce şirketi bulunan bir finansal holding olarak örnek gösterilebilir. 2002 yılında varlıklarının toplamını 1.000 milyar doları geçmektedir. Büyüklüğünün niteliğini daha iyi anlamak için aynı tarihte ABD'deki tüm şirketlerin reel ve finansal varlıklarının,

toplam 18.000 milyar dolar değerinde olduğunu belirtmekte yarar var. Ülkenin karşılıklı sigorta alanında en büyük şirketi olan Fidelity Investments ise 2002 rakamlarıyla 751 milyar dolar değerindeki 300'den fazla fonu tek başına yönetmektedir.

• Makroekonomik politikalar konusunda ise altı çizilmesi gereken nokta, 1980'li yıllarda finans çevrelerinin, kontrol edebildikleri sürece güçlü bir merkez bankasının varlığına karşı çıkmamalarıydı. Finans sektörünün amacı uygulanan para politikalarını kendi güç ve çıkarları için bir araç olarak kullanmaktı. İktisat politikalarında Keynezyen tam istihdam amacı, gelir sahiplerinin zenginlik ve mülklerinin korunması amacı ile yer değiştirdi. Böylece fiyat istikrarına politika olarak öncelik verildi. Burada sorgulanması gereken sistemin kurumları değil amaçlarıdır; çünkü ileri kapitalist ekonomiler az çok merkezî kurallar ve parasal müdahaleler olmadan işleyemezler.

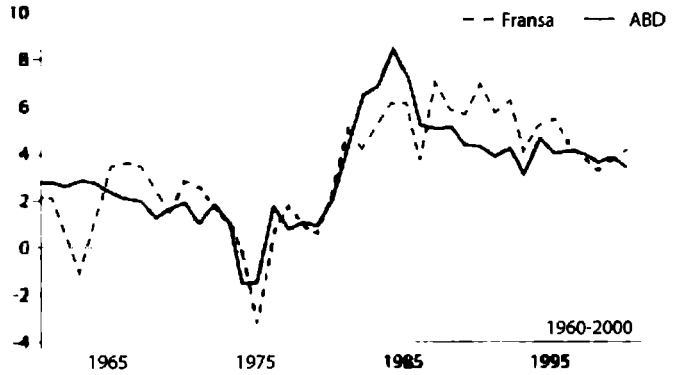
Maliyetler ve avantajlar

Neoliberalizm bazı grupların çıkarına hizmet ederken büyük çoğunluğa zarar vermekte, böylece dayandığı sınıfsal temel belirginleşmektedir. Aşağıdaki bölümde merkezden –ABD, Avrupa ve ardından Japonya– çevreye doğru giderek okuyucuya bir fikir verme amacını taşıyoruz.

Merkez ülkelerde kim kazanıyor, kim kaybediyor?

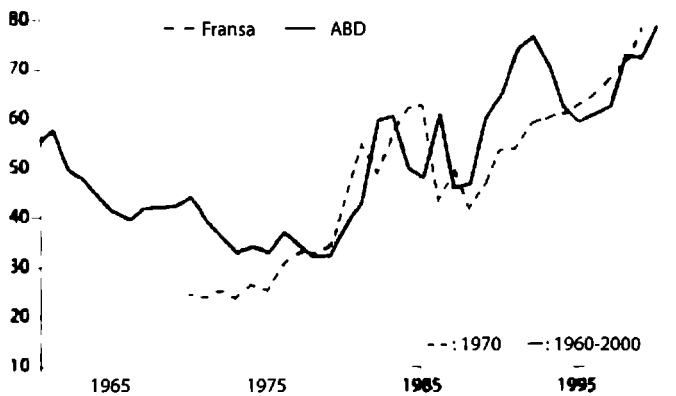
Şekil 5'te görüldüğü gibi, neoliberalizmin ilk önemli etkisi finansal varlıkların tüm dünyada yeniden artmasına neden olmasıdır. 1979 yılında faiz oranları birdenbire yükselmiş ve enflasyonu aşan bir düzeye gelmiştir. Nominal faizlerin aşamalı olarak azalmasına rağmen reel faiz oranları

GRAFİK 6
Uzun Dönem Reel Faiz Oranları (%)
Fransa ve ABD

Kaynaklar: OECD; Statistical Compendium [2001].

GRAFİK 7
Temettü Olarak Dağıtılan Kâr Payları (%)
Fransa ve ABD, Finansal Olmayan Şirketler

Kaynaklar: Duménil ve Lévy'de [2000b] belirtilmiştir.

genellikle yüksektir ve bu durum neoliberalizmin son yirmi yılının en temel özelliğidir. Şekil 6 Fransa ve ABD'de uzun vadeli faiz oranlarının seyrini göstermektedir. Yüksek faizden yarar sağlayanlar elbette bireysel ve kurumsal alacaklılardır. Buna bir de hissedarlara devamlı olarak dağıtılan temettüleri eklemek gerekir. Şekil 7'de görüldüğü gibi finansal olmayan şirketlerden elde edilen kâr payları da önemli ölçüde artmıştır. Borsaysa yükselmekte gecikmeyerek bu sürece ayak uydurmuş ve spekülatif dalganın büyüyerek devam etmesini sağlamıştır.

Buna paralel olarak, ABD'deki bir kısım hane halkı alacaklı konumlarını iyice pekiştirmiştir. 1960 veya 70'li yıllarda finansal varlıklar hane halklarının kullanılabilen gelirlerinin (yani vergiden sonrası gelirlerinin) %100'ünü temsil etmektedir; bu oran neoliberalizmin daha etkin olduğu son yıllarda %150'ye çıkmıştır. Buna karşılık geri kalan hane halklarının borçlanmaları gittikçe artmakta ve oran olarak kullanılabilir gelirlerinin %60'ı ile %100'ü arasına tekabül etmektedir. Faiz oranlarının artışı ABD ve Fransa'da küçük bütçe açıklarının giderek büyümesine yol açmıştır. Ama neoliberal propaganda, nedensellik ilkesini tersine çevirip faiz oranlarının yükselmesinden kamu harcamaları artışını sorumlu tutar.

Bu yeni kapitalizm süreci finansal yatırımları ve daha genel olarak finansal faaliyetleri giderek güçlendirmektedir. Bundan ötürü bir *finanslaşma sürecinden* söz edilmektedir. Finansal işletmelerin verimlilikleriyle beraber hacimleri de dikkate değer bir şekilde artmaktadır. ABD'de 60'larda şirketlerin öz sermayeleri (borçlardan düşürülmüş toplam varlıkları) finansal olmayan şirketlerinkinin %25'ine eşitti; bu oran 1970'lerde %18'e düştü, 2000 yılında ise %30'a çıktı. Finansal olmayan işletmeler gözle görülür bir biçimde doğrudan ya da şubeleri vasıtasıyla dolaylı olarak giderek finansal faaliyetlere yönelmektedirler. Böylelikle mali

varlık ve yükümlülükleri artmaktadır. Kıymetli kâğıtlar, ABD'deki ortak fonlar ve emeklilik fonları gibi, gün geçtikçe finansal kurumların ellerinde toplanmaktadır.

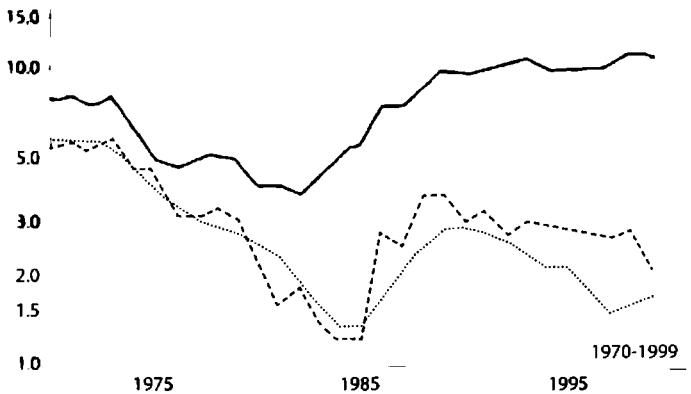
Düşük büyüme

1970'li yıllardaki krizin kaynağı olmasa da neoliberalizm, finansal operasyonlarıyla krizin merkezindedir ve etkilerinin uzun döneme yayılmasına neden olmuştur.

Fransa ve ABD

Fransa neoliberalizmin olumsuzluklarını yaşayan ülkelere iyi bir örnek oluşturmaktadır. Şekil 8 faiz ve temettü ödemeleri öncesi brüt kâr oranını (–) göstermektedir. kâr oran-

GRAFİK 8
Faiz ve Temettü Ödemeleri Öncesinde Kâr Oranı (——); Ödemelerden Sonraki Kâr Oranı (- - -); Sermaye Birikimi Oranı (·····) (%): Fransa, Finansal Olmayan Şirketler

Sermaye birikimi oranı, net sabit sermaye stoku artış oranını gösterir. Kârlar şirketlerin öz sermayesi içinde bölünürler (varlık – borç). Ödenen faiz ve temettü payı yukarıdaki iki serinin, (——) ve (- - -), farkı alınarak hesaplanır.
Kaynaklar: Duménil ve Lévy'de [2002] belirtilmiştir.

ları 1970'lerde düşmüş ardından toparlanmıştır. Fakat bu yükselişin büyük bölümünü finansal gelirler oluşturmaktadır. Faiz ve temettü sonrası net kâr oranlarına bakıldığında (--) kısmî bir toparlanma görülmektedir. Faiz sonrası net kâr oranı yatırımların öz kaynaklar ile finanse edilmesi bakımından çok önemlidir. Büyümeyi sağlayan sermaye birikimi oranı ise (---), net kâr oranlarına benzer şekilde değişmiştir. Genel olarak, finans çevrelerinin sağladığı gelirlerin finansal olmayan işletmelere yansımadığı görülmektedir.

Fransız ekonomisi daha önceki bölümde de belirtildiği üzere *karma ekonomik* sisteme iyi bir örnektir: bu sistemde kârlar finansal olmayan işletmelerde birikir. Oysa neoliberalizmle beraber başka bir dünyaya geçilmiştir.

Bu hareketler genel bir yeniden yapılanma süreciyle bağlantılıdır. 1990'dan beri Fransız şirketleri net kârlarla finanse edilen yatırım payıyla yani 1'den büyük öz finansman oranıyla borçlarını kapatmaya çalışmaktadırlar. Aynı zamanda şirketler sermayelerini yenileme ve tekelleşme sürecine de girmişlerdir. Bu yapılanmalar büyümeye dönük yatırımların yapılamaması pahasına gerçekleşmektedir: Tablo 2'de görüldüğü üzere *büyüklük* yerine *verimlilik* ya da *büyüme* yerine *birleşme* tercih edilmektedir. Büyüme ve istihdam bu gidişattan zarar görmektedir.

ABD'de bile neoliberalizm, sermaye birikimi ve ekonomik büyüme yaratamadı. 1980 ve 1990'lı yıllarda büyüme oranı diğer yıllara göre daha düşük düzeyde dalgalanmalar gösterdi (Tablo 2). Fransa ile karşılaştırıldığında ABD'de

TABLO 2
Ortalama Yıllık Büyüme Oranı (%)

Yıllar	1950-59	1960-69	1970-79	1980-89	1990-99
ABD	4,11	4,41	3,24	2,98	3,00
Fransa	4,54	5,71	4,10	2,37	1,72

Kaynaklar: Milli muhasebe (BEA, INSEE).

büyüme oranı biraz daha yüksek olsa da bu durumun hiçbir zaman neoliberal bir mucize sayılamayacağı apaçık ortadadır.

İkinci neoliberal şok karşısında Japonya ve Kore

Neoliberalizmin dışında kalan finansman yapısı nedeniyle Japonya, 1980'de faiz oranlarının artmasıyla oluşan etkilerden büyük ölçüde kendini korudu. Son on yılda, reel faiz oranları sermaye piyasasında artarken, Japon şirketleri ayrıcalıklı faiz oranları ve cazip finansman koşullarıyla bankacılık sisteminden borçlanıyorlardı. Ancak yine de Japon finansal yapısı uluslararası sermayenin artan yatırımlarıyla aşamalı bir değişime uğramaktaydı. Büyük değişim, ikinci neoliberal şok diye adlandırabileceğimiz 1985-1990 yılları arasında gerçekleşti. Japon firmaları neoliberal finansal piyasalarda hisse senedi çıkartarak finansman sağlamaya başladılar. Bankalardan borçlanmak maliyetli hale geldikçe borsa sistemine adapte oldular. Bu dışa açılma menkul kıymetleri aşırı derecede değerlendirerek bir borsa balonu yarattı ve aynı yıllarda gayrimenkullerin değerinin iki kat şişmesiyle bir başka balon daha büyütülmüş oldu. Finansman yükü, finansal olmayan şirketler için üstesinden gelinemez bir hal alırken finansal şirketler ABD'den ithal ettikleri yeni modele uygun olarak yapısal değişim sürecine girmişlerdi. Ancak, spekülatif rahatlık içine sürüklenen finansal şirketler 1990 yılının başında balonun patlaması ile istikrarsızlaştılar. Japonya bu yıldan itibaren hep kriz ortamında kaldı. Neoliberalizm kaynaklı bu bunalım, küreselleşmeyi haklı göstermek için kullanıldı.

Diğer bir örnekse daha çok çevre ülke konumunda bulunan Güney Kore'dir. 1997 krizinden önceki on yıllık periyotta bu ülke Japonya'nın da üstünde rekor büyüme oranları yakalamıştır. 1980'deki son durgunluktan sonra 80'li ve

90'lı yıllarda Kore, Japonya'ya gibi, neoliberalizme yarı açık bir ülke konumundadır. Bazı yerel elitler, neoliberalizmi, geleneksel ekonomik yapının (*"cheabols"ların* gücünün) zayıflatılması olarak algılıyorlardı. 1990 yılının ikinci yarısında şirketlerin finansman maliyeti çok arttı ve kârların erimesine yol açtı. Neoliberal kuralların belirlediği kâr sağlama hedefiyle yabancı sermaye, ulusal ekonomiyi tehdit eder biçimde bu ülkeye akın etti. Güney-doğu Asya ülkelerini etkileyen krizin Kore ekonomisindeki ilk kırılganlık sinyaliyle de ülkeyi hızlıca terk etti. IMF'nin kısıtlayıcı istekleri doğrultusunda kriz daha da derinleşti. Neoliberalizme özgü küresel kapitalist dünyaya girmenin eski kalkınma modelinde garanti altında olan yüksek büyüme potansiyelini yok edeceğini veya Kore'ye yabancı olan makroekonomik istikrarsızlığı yaratacağını söylemek içinse henüz erkendir.

Bu süreçleri şöyle özetleyebiliriz: Büyük bölümü ABD'ye ait olan uluslararası finans iki strateji gütmektedir: *1)* finansal düzenlemeleri kaldırarak ekonomileri küresel finans çevrelerine eklemlemek (ABD'nin sağlayacağı finansal verimlilik rüyası gören yerel işbirlikçilerin yardımıyla); 2) finans ve finans dışı sektörler arası ilişkileri ilkinin lehine değiştirmek. Neoliberal propagandanın bu ham hayaline karşı direnmek gerekir (Çerçeve 3).

Çevrede tahribat

Merkezden uzaklaştıkça, neoliberalizm süreci daha da yıkıcılaşmaktadır.

Üçüncü Dünya'nın borcu

Neoliberalizmin çevredeki ülkelerde ilk ortaya çıkışı *üçüncü dünyanın* borç kriziyle olmuştur. 1970'li yıllarda bu

ÇERÇEVE 3

Neoliberal propagandayı reddetmek

Neoliberalizmin kalkınma ve büyüme bilânçoları Avrupa ve Japonya'da olduğu gibi çevre ülkelerinde de tam anlamıyla felakettir. Neoliberal propagandanın dayandığı temel, 80'li ve 90'lı yıllarda neoliberalizmin en ileri olduğu ülke olan ABD'de büyüme oranlarının, geçmişe göre çok yüksek olduğu savıdır. Buna üç ayrı kanıtla itiraz etmek mümkündür:

Son yirmi yıl içinde ABD'deki büyüme oranı, İkinci Dünya Savaşı sonrasından 70'li yılların sonuna kadar olan onar yıllık üç döneme göre düşüktür. Avrupa ve Japonya'nın savaş sonrası büyüme oranlarınınsa epeyce altındadır. (Tablo 2)

Neoliberalizmi ABD ekonomisi yaratmış ve kendi koşullarına uygun olarak geliştirmiştir. Ama diğer ülkelerde ABD ekonomisiyle aynı sonuçlar elde edilememiştir. Çünkü bu ülkelerin kurumsal yapıları ve kalkınma mekanizmaları (devletin rolü, finansman yapıları, sosyal güvenlik...) ABD'den çok farklıdır. Bu yüzden ABD dışındaki ülkelerde neoliberal şoklar daha sert ve kalıcı olmuştur. Faiz oranlarının artışı ve piyasa kredilerinin yerini bankacılık finansmanına bırakması (yeni şartlarla borçlanmaya karşı ortaya çıkan tereddütler) Fransa gibi ülkelerin büyüme kapasitesini epeyce düşürmüş ve Japonya'nın da krize girmesine neden olmuştur. Faiz oranlarının artışı, yatırımlarının üçte birini pahalı olmayan geleneksel banka kredileriyle karşılayan Fransa'yı, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri yatırımların şirketlerin kendi öz kaynaklarıyla finanse edildiği ABD'ye göre daha fazla sarsmıştır. Japonya ve Kore'nin bu sebeple yaşadığı şoklarsa Fransa'dakilerden daha ağırdır.

ABD'nin büyüme performansı, gelişmiş kapitalist ülkelere göre yüksek olsa da, ortalama düzeydedir. Asıl önemli olan bu ülkenin hegemonyasıdır. Neoliberalizmin son yirmi yılında (1980 yılının başından itibaren), ABD kendine özgü bir büyüme biçimi geliştirdi. Doların parasal üstünlüğü bu ülkeyi dış hesaplarını dengede tutma zorunluluğundan kurtardı. Hane halkı tüketim ve konut talebini artıran cazip krediler, iç tasarrufu aşağıya çekerken, yabancıların birikimleri dış açığın artması pahasına ülkeye aktı. Böylece Amerika'ya özgü ekonomik patikanın devamlılığı sağlandı. Bu yol günümüzde, avrolu Avrupa dâhil, hiçbir ülkeye açık değildir. Bu durumda neoliberalizmin gösterdiği tek bir şey vardır: bu imtiyaz doların küresel hegemonyasına bağlıdır.

ülkelere borç verme kararının arkasında ekonomik amaçların yanı sıra, reel sosyalizme geçen ülkeler ya da gerillalara karşı verilen komünizmle mücadele gibi şiddetli politik motivasyonlar da vardır.

Bu krizin en önemli sebebi 1979 yılındaki faiz oranları artışıdır. Gelişmiş kapitalist ülkelerin yaşadıkları yapısal krizler, borçlu çevre ülkelerin ihracatları üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Ayrıca hammadde fiyatlarının dünya piyasalarında düşmesi ve Meksika'da olduğu gibi petrol fiyatlarının beklenmeyen iniş çıkışları bu ülkelerin borç krizini derinleştirmiştir.

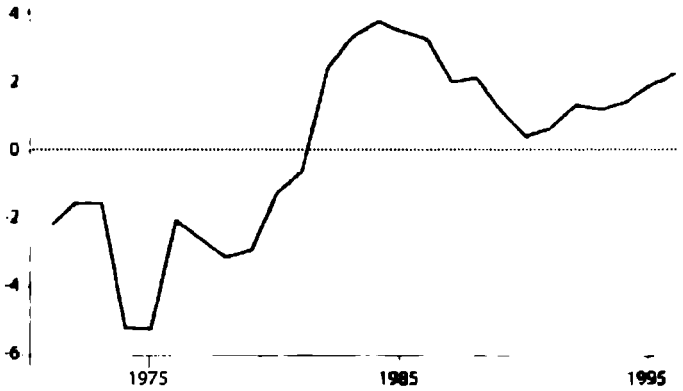
Kriz, Ağustos 1982 yılında Meksika'nın borçlarını geri ödeyemeyeceğini dünyaya ilan ettiği anda patladı. Diğer ülkeler zincirleme bir şekilde bu ülkeyi izlediler (bir yıl sonra 27 ülke borç ödemelerini ileri bir tarihe attı). Dünyadaki toplam borcun %74'ü dört Latin Amerika ülkesine (Meksika, Brezilya, Venezüella ve Arjantin) aitti.

Grafik 9, Dünya Bankası'nın tanımına göre *gelişmekte olan ülkelerin* borçlarını ödediği (ABD'deki fiyat artışlarına göre enflasyondan arındırılmış) faiz oranlarını göstermektedir. 1970'li yılların negatif faiz oranlarından sonra gelen müthiş artış görülmektedir. 1980-2000 yılları arası, çevre ülkeler 1980 yılında sahip oldukları borç miktarının altı katını ödediler ve yine 1980 yılına göre dört kat daha fazla borca sahip oldular [Toussaint, 2001].

Bu sürecin diğer bir yönüyse çevre ülke gelirlerinin merkez ülke bankalarına, özellikle de ABD'dekilere akmasıdır.

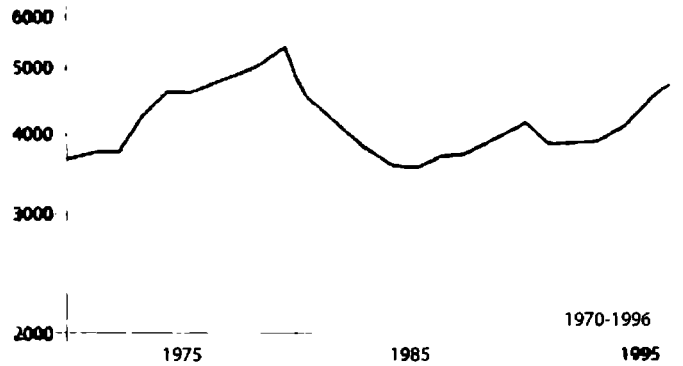
Grafik 10 borç ödemelerinin çevre ülkelerde ekonomik büyümeye etkisini göstermektedir. Ülkelerin üretimleri 1992 yılı baz alınarak Dolar cinsinden ifade edilmiştir. Böylece üretim ve satın alma gücü açısından ABD'yle karşılaştırma yapılabilir. 1996 yılında çevre ülkelerde üretim seviyesinin hâlâ 1979 yılını yakalayamadığı görülmektedir.

GRAFİK 9
Reel Faiz Oranı (%): Gelişmekte Olan Ülkeler

Yıllara göre toplam faiz ödemeleri ile toplam borç arasındaki ilişki gösterilmektedir. Veriler reel olup ABD enflasyon oranından arındırılmıştır. 1996'dan sonraki veriler bulunmamaktadır.
Kaynaklar: Dünya Bankası, Global Development Finance [1998].

GRAFİK 10
Üretim (1992 Bazlı, Milyar Dolar): Gelişmekte Olan Ülkeler

Kaynaklar: Dünya Bankası, Global Development Finance [1998].

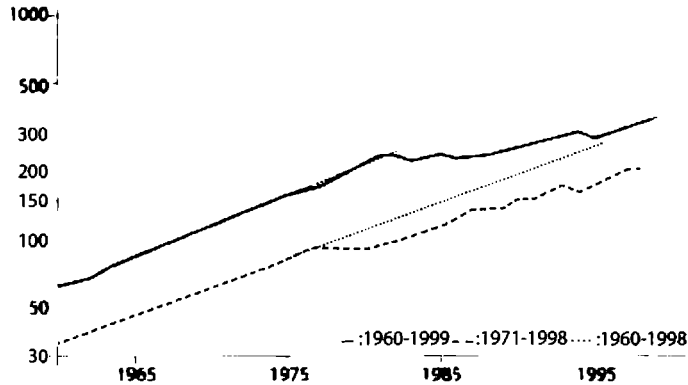
Borçlanmanın yarattığı sorunlar bir yana, neoliberalizmin dünyaya yerleşmesiyle bağımsız kalkınma stratejilerinin uygulanması olanaksızlaşmış, çevre ülkeler sarsılmıştır. Birinci masal, uluslararası sermaye akımlarının kalkınmayı sağlayacağı efsanesidir. Diğer bir masalsa, Dolar karşısında istikrarlı kur oranlarının yabancı yatırımları teşvik edeceğidir. Bu durum kısa vadede geçerli olsa da, orta vadede kalkınma sorunsalı ile örtüşmez. Çünkü artan sermaye maliyeti, istikrarlı kur oranları ve uluslararası sermayenin hareketliliği birleşerek bu ülkelerdeki büyümeyi tehlikeye sokar ve yeni makroekonomik istikrarsızlıklar yaratır.

Bütün bu mekanizmalar bizi, neoliberalizmin ekonomik büyümeden bağımsız olarak, çokuluslu şirketler ve dünya finans çevreleri tarafından kârları çoğaltmak için yaratılan bir süreç olduğu fikrinde birleştirmektedir. Kur politikalarının teşvik ettiği yabancı sermaye girişi, büyümenin geleneksel kurumlarını ortadan kaldırmaktadır. Öte yandan dünya finans piyasalarına açıldıkça neoliberalizmle tanışan egemen sınıflar ülkelerine gelen çokuluslu şirket yatırımlarından faydalanma ümidi taşırlar.

Grafik 11, Türkiye, Brezilya ve Meksika'daki GSYİH'nın büyüme oranlarını vermektedir. Birbirine çok benzer neoliberal uygulamalarla geçen yıllar içinde büyümenin yavaşladığı görülmektedir. Kırılma noktası gayet açıktır. Meksika ve Brezilya'nın büyüme oranları iki hatta üç kat küçülmüştür. Ekonomik durgunluğun tekrarı gündeme gelmiştir. Düşük büyüme hızı ve istikrarsızlık, neoliberalizmin iyi öğrencilerine dikte ettiği yeni kapitalizm dersinin bilânçosudur.

Arjantin'in durumu biraz daha karışıktır, çünkü 1980'li yıllardaki durgunluktan sonra, neoliberal uygulamalarının

GRAFİK 11
Üretim (1990 Bazlı, Milyar Dolar):
Brezilya (– –), Meksika (——), Türkiye (- - -)

Yıllık ortalama büyüme oranı:

Brezilya:	1971-1980: %7,3	1980-1998: %2,4
Meksika:	1960-1981: %6,3	1981-1999: %2,2
Türkiye:	1960-1977: %5,8	1977-1998: %4,3

Kaynaklar: OECD, Statistical Compendium [2001].

güçlenmesiyle eş zamanlı olarak 90'ların ilk yarısında büyüme hızı, önceki döneme göre yüksektir. Ancak, bilindiği üzere 1990'lı yılların sonunda bu model tamamen iflas ederek, sefalet ve kargaşayı beraberinde getirmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Rekabet ve Ekonomik Döngü

Bu kısım ileriki dört bölümle beraber oluşan serinin başlangıcıdır. Amacımız, kuramdan hareketle, önceki iki bölümde ortaya konmuş süreçlerin yorumlanması olacaktır. Teori ile olayların bağlantısını kurmak için önceki bölümlere sık sık göndermeler yapılacaktır. Dördüncü ve Beşinci Bölüm'ler iktisadi mekanizmalara, Altıncı ve Yedinci Bölüm'lerse tarihsel ve toplumsal kuramlara ayrılmıştır.

Bir sonraki bölümde bahsedeceğimiz teknik gelişmeler ve verimlilik kuramından başka, Marksizm, kelimenin en akademik anlamıyla bir *iktisat* barındırır. Bu bölümde inceleyeceğimiz konular, rekabetin işleyişi ve ekonomik döngüler, Marksist teori ile bağdaşmaktadır. Bu bölümün amacı, *Kapital*'de tasarlanmış ve bugünkü iktisadi yöntemlerle ele alınabilen kuramsal çerçeveyi ortaya çıkarmaktır.

Rekabet kuramı

İktisadi teorinin özünde birçok özgür bireyin birbirinden *bağımsız* davranışlarını aynı anda algılamanın ve *bağdaştır-*

manın zorluğu vardır. Her şirket, her hane halkı, kendilerine özgü kriterlerle farklı tercihlerde bulunur. Burada anlaşılması gereken bu bağımsız hareketlerin neden kaotik bir sonuca ulaşmadığıdır. Çünkü genellikle alıcı talep ettiği şeyleri piyasada bulacak ve böylece arzın efektif talebe iyi kötü uyum sağladığı ispatlanacaktır.

Bu eşgüdüm, sürecin devamlılığını sağlayan genel bir kurumsal yapı ve merkezî mekanizmalar olmadan düşünülemez; Devletin temel bir rol oynadığı ve kanunların (mülkiyet, ticaret, çalışma yaşamı, para gibi hususlarda) herkes için temin edildiği bir yasama ve yönetim çerçevesi vardır. Ancak yine de, Smith'in deyimi ile piyasanın "görünmez eli" işlemektedir.

Klasikler ve Marx

Sermaye hareketliliği ve kâr oranı

Marx'ın İngiliz klasik iktisatçılarından (Adam Smith ve David Ricardo) ödünç aldığı ilk fikir arz ve talebin dengesizliğine karşı satıcıların fiyatları değiştirdikleridir. Bu fikir başta bayağı görülebilir. Örneğin eğer bir mal çok fazla miktarda üretilmişse, satışındaki zorluk, üreticileri malın fiyatını düşürmeye itecektir. Eğer piyasa mekanizmaları fiyatın aşağı doğru çekilmesi yönünde işliyorsa, birçok sektörde kâr oranlarının düşmesine sebep olacaktır. Uzun dönemde kapitalistler bu duruma tepkisiz kalamazlar. Rekabet sürecinin özündeki ikinci mekanizma klasik iktisatçıların ifadesiyle *sermaye hareketliliğidir* Kapitalistlerin maksimum kâr arayışları çerçevesinde, eğer bir sektördeki kâr oranları diğerlerine kıyasla daha yüksekse, o sektöre mümkün olan en fazla yatırım yapılacak, kâr oranları düşükse de yatırımlar azalacaktır. Böylece arzın (üretim kapasitesi)

talebe uyumu hazırlanmakta ve kâr oranlarından kaynaklı dengesizliklerin asgariye inmesi sağlanmaktadır. Bu mekanizma *farklı sektörlerdeki kâr oranlarını eşitleyen bir eğilimi* temsil eder. Başka bir deyişle piyasa fiyatları üç aşağı beş yukarı üretim fiyatları etrafında (sermayenin eşit şekilde dağılmasını garanti eden fiyatlar) dolaşma eğilimindedir. Böylelikle *kapitalist rekabet kanunu* herkese gücünü benimsetmektedir: her sermayedar maksimum kârı aramakta fakat sadece ortalama kâr oranını alabilmektedir.

Eşit kârdan bahsettiğimizde sektörlerin eşit ortalama verimliliğe sahip olduğuna gönderme yapmaktayız, çünkü piyasaya giren veya piyasadan çıkan sermayeler daha az verimlilikle üretim yapanların zorunlu olarak elenmesine yol açmaz. Birçok modelde gösterdiğimiz üzere sadece büyük şirketlerin kâr oranları değil genel olarak ilgili tüm sektörlerin kârları eşitlenir [Duménil ve Lévy, 1996].

Burada sermaye hareketliliğinden kastedilen reel yatırım sürecidir, dolayısıyla uluslararası likit sermaye hareketlerinden ayrı tutmamız gerekir. Bu mekanizmalar tabii ki bazen birleşmektedir, çünkü dünyada da bir ülkede olduğu gibi, ister üretim sermayesi, ister finansal sermaye olsun gelip bir bölgeye yerleşebilir ya da halkları kendi kaderlerine bırakarak geldiği yeri terk edebilir. Uluslararası finans sermayesinin kendine has oynaklığı kapitalizmin düzenleyici araçlarının yetersizliğini göstermektedir.

Rekabet sisteminin bu sezgisel incelemesi, egemen iktisattan birçok noktada farklılaşmaktadır. İlk önce, iki tip ekonomik aktörü birbirinden ayırmak gerekir; satış fiyatı ile üretim seviyesini tespit eden *şirketler* ile birçok faaliyet kolu ve şirkete göre kâr oranlarını karşılaştıran ve sermayelerinin yönünü buna göre belirleyen *kapitalistler*. Bu ayrım yatırımları ve üretim kapasitelerini belirler. İkinci olarak, rekabetin temel ilkesi arz ve talep arasındaki dengeyi sağla-

yan fiyatın oluştuğu piyasa değildir. Rekabetin temel ilkesi, serbest dolaşımdaki sermaye sayesinde üretim kapasitesinin talebe göre düzenlenmesidir.

Dengenin etrafındaki çekim

Değişik sektörlerin kâr oranlarındaki eşitliği gösteren ve arzın talebe karşılık geldiği bu durum, *uzun vadede* bir *denge* olarak görülebilir. Çünkü sermaye esnekliği uzun bir süreçtir ve üretim fiyatları hep denge fiyatı olarak kabul edilebilir. Aslında, ekonomi hiçbir zaman bu dengeye varamaz ama bu *çekim merkezinden* de pek uzaklaşmaz.

Dolayısıyla Marx'ın piyasa ekonomisinin bir dengenin etrafında dolaştığı gözlemi, Marx'ı ve Marksistleri sistemli bir şekilde kapitalizmi yok edecek kişiler olarak görenler için şaşırtıcı olabilir. Çünkü bu yaklaşımda Marx'ın her şeyin kuralsız olduğunu ve piyasanın da zorunlu olarak kaotik işlediğini gösterdiği düşünülür. Oysa kapitalizmin işleyişi Marx'ın kendisinin de katıldığı klasik bir tezle tanımlanabilir: Sistemin yönlendirme yetisi (rekabetçi yapısı) oldukça iyi işlemektedir. Önemli zaaflarıysa başka yerlerdedir.

Rekabetçi kapitalizm mi, tekelci kapitalizm mi?

Rekabet teorisi çok fazla tartışmaya konu olmuştur. Tekelci kapitalizm kuramı geçerliliğini korurken, gerçekte var olmayan tam rekabetçi piyasalara uygulanmak üzere inşa edilmiştir. Daha önce Hilferding'den Lenin'e ve Baran'dan Sweezy'ye uzanan çalışmalar incelendi. Bunlara ek olarak post-Keynezyen çalışmalar, Fransız Komünist Partisi'nin *devletin tekelci kapitalizmi* kuramı [Boccara, 1974] ve *tekelci regülasyon* tezlerini ileri süren düzenlemeci ekolün çalışmaları ele alınabilir.

Tekelci kapitalizm kuramları, piyasa kanunlarına tabi ve fiyatların belirlenmesinde kısıtlı bir özgürlüğe sahip küçük üreticilerden oluşan toplum imajına ters düşer. Toplam kârlarını sürekli artıran büyük üreticilerin var olduğu iktisadi düşünce sistemi, serbest rekabet masalının yerine geçmektedir. Tekelci kapitalizm tezinin sorunlu tarafı finansal kurumların tekellerle eşzamanlı büyümesini göz önünde bulundurmayarak analizi eksik bırakmasıdır.

Tekel gücü ve rekabet çeşitleri çözümlemesinde belirleyici olan nokta, büyük şirketlerin piyasadaki payı değil, diğer kapitalistlerin piyasaya girmek için gerekli sermayeyi elde edebilme olasılıklarıdır.

Şirket büyüklüklerinin gelişimi, özellikle 19. ve 20. yüzyıllardaki geçiş dönemlerinde, sermayenin dolaşımı konusunda kendine özgü sorunlar yaratmıştır. Yatırım finansmanında ortaya konulan meblağlar hatırı sayılır büyüklükte olup, uzun dönem kullanımı mümkün kılar. İşte bu nedenle büyük şirketlerin gelişimi ile *modern finansın* gelişimi ilişkilidir. Yani *büyük sermaye* güçlü ve geniş finansal kurumların etrafında örgütlenmektedir.

Bu iki önemli noktayı, büyük şirketleri ve büyük finansı birleştirdiğimizde *20. yüzyıldan beri süregelen sermaye hareketliğinin kapitalizmin temel karakteristiği olduğu* sonucuna varırız. Günümüz kapitalizmi geçen asra göre daha *rekabetçi* olsa da, kurumsal çerçevesi farklıdır. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri sektörel kâr oranlarındaki oynamalarda görülebilen bu farklılık neoliberalizmle aynen devam etmektedir (Grafik 4). Çokuluslu şirketlerin büyümeleriyle kolayca hareket edebilen büyük sermayeden oluşan yeni bir finansın ortaya çıkması paraleldir.

Ortak bir değer etrafında kâr oranları çekiminin sürmesi, kapitalizmin bir başka önemli özelliğini daha göstermektedir: maksimum verimlilik arayışı. Daha verimli olan hiç-

bir alan büyük sermayenin gözünden kaçmayacak ve böylece kâr oranlarında eşitlik sağlanacaktır. Bu mekanizmaları sekteye uğratan durumlar (örneğin 19. yüzyıl sonundaki krizde büyük şirketlerin ve tröstlerin gelişimi), tüm yanlışlıklara, geç kalmalara ve kazalara rağmen yeni kurumsal oluşumların (halka açık şirketler ve modern finans gibi) yaratılmasına zemin hazırlamıştır.

Dengesizliğin mikro ekonomisi

Mikro iktisadi düşünce, birey hareketlerinin tek tek tanımlanmasına dayanır. Bu açıklamada bazı değişmez ilkeler mevcuttur. Davranış biçimleri ve kararların alındığı çevre örnek olarak verilebilir. Egemen mikro iktisat, davranış biçimlerinin incelenmesini *optimizasyon* (kârların ve faydanın optimizasyonu) üzerine kurgulamaktadır. Bu kurguyu dengenin gerekli olduğu bir çerçevede, geleceğe dönük beklentilerin akla uygun, sağduyulu olacağı inancı ile betimlemektedir. Mikro ekonomide, Marx'ın ve Smith'in de dâhil olduğu klasik metinler, *dengesizliği uyumlulaştırma* üzerine kurulu farklı bir alternatif sunmaktadır.

Dengesizlik ve uyumlulaştırma

Bireyler belirsiz bir çevrede dengesizlik ortamına (arz ve talep arasındaki, sektörler arasındaki veya üretim ve üretim kapasiteleri arasındaki farklarla; enflasyonla vs...) yerleştirilmişlerdir. Dengesizlikleri algılarlar ve davranışlarını ona göre değiştirler; yani bireyler dengesizliğin sonucunda bir *uyum süreci* yaşarlar:

⇒ Dengesizliğin tespiti ⇒ Tutum değiştirme ⇒

Üç temel mekanizma vardır: *1)* kapitalistler farklı işlerin kâr oranlarını incelerler (dengesizliğin başlangıcı) ve kâr oranlarının yüksek olduğu yerlere daha fazla yatırım yaparlar; 2) arz ve talep arasındaki dengesizliğin gözlenmesi fiyat değişimlerini beraberinde getirir; 3) sürekli artan veya azalan bir talep karşısında, şirketler daha fazla veya daha az üretim yapmak için karar alırlar, yani kapasite kullanım oranını belirlerler. Çünkü üretim düzeyi sadece yatırımlarla ayarlanamaz (kısa vadede, satışlar yeterli olmayacaktır ya da satılamayan mallarının stokları artacaktır).

Piyasanın işlemesine yardımcı olan parasal mekanizmalar ve kurumların işlerlik kazandırdığı merkezî süreçten bağımsız olarak, ayrı ayrı bireysel davranışlar, ademimerkezî ekonomilerin işlemesini sağlar. Bu durum iktisadi hesapları veya öngörüleri dışlamaz, fakat hamle-yanlışlık-düzeltme üçgeni, bir eş güdüm sağlar.

Ayarlama bağlamında davranışların tanımlanması *ad hoc* olduğu için sıkça eleştirilmiştir: bir firmanın mallarını satamadığında üretimini azaltacağını söylemek *ad hoc* bir iddiadır; fakat bu genel denge modelinde sabit bir noktanın varlığını gösterdiğimiz için piyasalar her zaman haklıdır ve işsizlik yoktur anlamına gelmez!

Üretilen miktarlar (ortalama olarak) talebe uygun ise, bu arz ve talebin bir birine eşit olduğu bir dengenin varlığı ile ve/veya hayali bir kişi olan fiyat koyucunun denge fiyatını hesaplamasıyla açıklanamaz. Talep önceden bilindiği için üretimin talebe denk düştüğü veya bireyler tarafından talebin tam olarak öngörülmüş olduğu fikri de arzın talebi karşılamasını açıklayamaz. Üreticilerin üretim miktarlarını sürekli olarak dışardan gelen tepkilere göre ayarlamalarıyla açıklanabilir. Örneğin talebin dengesizlik yaratan ani artış ve azalışları sonucunda mallar satılmayabilir, istem dışı olarak stoklar artabilir veya alıcıların tüm

taleplerini karşılayacak üretim hacmine sahip olunmayabilir.

Genel dengesizlik modelleri

Tüm bireylerin davranışlarını toparlayıp birbiriyle ilişkilendirdiğimizde, bir *genel dengesizlik modeline* varırız. Bu tanımdaki "*genel*" sıfatı, tüm değişkenlerin birbirine bağımlı olduğunu belirten *genel denge* tanımlamasıyla aynıdır. Yani üretim; gelirlere, paraya, fiyata ve diğer üretimlere bağlı olarak talebin bir fonksiyonudur. Bu anlamda *genel* tanımı *kısmî* tanımından farklılık göstermektedir.

Dengesizliklere tepki olarak davranışların değişmesi, bu dengesizliklerin bir açıdan düzeltilmesi anlamına gelmektedir. Fakat birdenbire dengeye dönüş hiçbir zaman mümkün olmaz. Dengeye ulaşma, yani seri halinde tüm ekonomiyi kapsayan bu sürecin tamir olması, yavaş yavaş gerçekleşir. Ama bu süreç içinde ansızın meydana gelen şoklar ekonomiyi yine dengeden uzaklaştırır. Sonuçta ekonomi tam olarak dengeye varmasa da, dengenin etrafında dolaşır.

Davranışlar ve çerçeve bir kere betimlendikten sonra, artık mesele modelin matematiksel incelemeyle sınanmasına gelir. Burada üzerinde durmamız gereken konu, yakınsama, genelçekim (denge etrafında oynamalar) veya uyumlu hale getirme olarak nitelendirebileceğimiz sürecin hangi durumlarda çalıştığı ve hangi durumlarda başarısızlığa uğradığıdır. Bunun için davranışlar üzerine bazı hipotezler kurmamız gerekecektir: örneğin bireyler dengesizlik durumlarında aşırıya kaçmayan tepkiler vermelidirler.

Bu koşulların varlığı, uyum mekanizmalarının genel öğesi olup uygulama alanı iktisat kuramından çok daha geniştir. Örneğin bir otomobil sürücüsü tıpkı kapitalistler gibi dengesizliklere karşı tepki gösterir. Otomobil yolun bir ta-

rafına kaydığında, sürücü direksiyonu yolun öbür tarafına doğru kırıp tekrar dengeyi sağlamayı çalışacaktır. Fakat bu düzeltme eylemi ne çok sert ne de çok yumuşak olmalıdır! Araba sürmeyi öğrenmek gibi şirketleri ve sermayeyi yönetmek de öğrenilir.

İktisadi evreler ve kriz

Ekonomik faaliyetlerdeki genel istikrarsızlık, yani makroekonomik istikrarsızlık, 19. yüzyılın başında piyasa ilişkileri ve kredi mekanizmalarının gelişmesiyle beraber, tüm haşmetiyle ortaya çıkmıştır. Marx bu sürecin şahididir. Ama *Kapital*'de bazı tasviri olayların dışında, makroekonomik değerlendirme, para ve verimliliğin önemi gibi bazı genel ilkelerin ortaya çıkmasına rağmen, iktisadi evrelerle bire bir uyuşan bir kuram yer almaz. Yeterli bir kâr oranıyla üretim söz konusudur ve bu şart sağlandığında kriz ansızın geliverir (Çerçeve 4).

İkinci Bölüm'de belirtildiği üzere, tüm kurumsal değişimlere ve ekonomi politikalarının gelişimine rağmen, üretimin bu seyri kapitalizmin bir özelliği olarak günümüze kadar süregelmiş, sadece tanımlar değişmiştir. Günümüzde, ekonomik verilerin aşağı doğru gittiği istikrarsızlaşmaya *konjonktürel evreler* diyoruz. Marx buna *yıkım* anlamında, *durgunluk* demekteydi.

İstikrarın(sızlığın) boyutları: biriken süreçler

Denge kavramından uzaklaşarak rekabetçi yapıyı çözümleyen mikro ekonomik yaklaşımın önemini artıran nedenlerden biri de krizleri ve iktisadi evreleri araştırmasıdır. Bu yaklaşım daha önce *Kapital*'de bahsedilen birçok öğeyi yeniden keşfetmemizi sağlar.

ÇERÇEVE 4

Marx'ın iktisadi evre analizi

Marx, kendisinin de tanık olduğu krizleri, *genel aşırı üretim krizleri* olarak tanımlar. Çünkü durgunluk, ekonominin aşırı ısınmasını takiben meydana gelmekte ve şirketlerin mallarına alıcı bulamamasıyla, yani stokların şişmesiyle sonuçlanmaktadır. Bazı sektörlerin kendine has krizlerinden ayırt etmek için bu gibi daralmalarda *genel* sıfatı kullanılır. Marx bu tarz krizleri *kısmi* olarak nitelendirmektedir [Marx, 1862, II, p.620-621]. Genel krizler ekonomik döngülerin evreleridir: "(...) modern sanayinin belirlediği iktisadi döngüler şunlardır: durağanlık, büyüyen canlılık, gelişme, aşırı üretim, çöküş, durgunluk, durağanlık vb..." [Marx 1894, Böl 22, p:27].

Kapital ekonomik konjonktürlerin incelenmesine ilişkin birçok öğeyi barındırmaktadır. Durgunluk öncesi aşırı üretimden kaynaklanan stok birikiminin dışında, Marx işsizliğin artmasını gözlemlemekte (*sanayi ordusu rezervinin oluşumu*) ve bu bağlamda parasal-finansal mekanizmalara büyük önem vermektedir. Birçok kez fiyatların, ücretlerin, kâr oranlarının, borçların ve para miktarının konjonktürel değişimlerine göndermede bulunmuştur.

Kâr oranlarının tarihsel gelişiminden bağımsız olarak düzenli aralıklarla verimliliği tehlikeye sokan iki mekanizma ileri sürülmüştür:

Sermayenin aşırı birikimi: üretim artışının tetiklediği büyüme, istihdamı çalışmaya müsait nüfusun sınırına çıkarmaktadır. Böylece artan ücretler kârların düşmesine neden olur. Bu durumda firmalar ekonomik faaliyetlerini kısarak krizi tetiklerler.

Ekonominin aşırı ısınmasından kaynaklanan kredi artışı ve faiz oranlarının yükselmesi, şirketlerin borç tutarlarını artırır. Kredi mekanizmalarındaki gerilim, aşırı üretimden ve istikrarsızlıktan doğan bir etken olarak tanımlanmıştır.

Marx krizleri ne ücretlilerin eksik tüketimi ile ne de bazı iş kollarındaki aşırı yatırımdan kaynaklanan sektörel orantısızlıkla açıklamaktadır.

Ana fikir olarak, iktisadi evre incelemesi, tüm ekonomik faaliyetleri kapsayan tablonun ikinci aşamasına gönderme yapar. Ekonomi durgun mu, canlı mı? Üretim artmakta mı yoksa düşmekte mi? Burada ne tek bir sektörden, ne de sektörler arası orantıdan bahsedilmektedir. Genel ekonomik düzeyi gösteren *makroekonomi* söz konusudur. Biz

bu problematiği bir *boyut* sorunu olarak algılıyoruz. Değişik sektörler arasındaki oranları rekabet belirlemekte; toplam üretimin boyutuysa bu oranlardan soyutlanmış şekilde, Marx'ın *genel* sıfatına gönderme yapmaktadır.

Piyasa mekanizması bu eşgüdümün ikinci aşamasını beceremez. Bireyler arasındaki karşılıklı bağımlılık kümülatif dalgalanmalara neden olabilir. Bu süreçleri kontrol etmek üzere kurulan kurumsal aygıtlar ortaya çıkmaktadır. Bu araçların içinde en modern olanı kredi hacmini denetleyen para politikasıdır. Ekonominin toplam üretim akışı, kendi içinde durağanlık ya da aşırı üretim gibi çeşitli sorunları beraberinde getirirken müdahale politikaları da mükemmellikten uzak ve sektörler arası farklılıklardan bağımsız olarak işliyor.

Dengesizlik mikroekonomisi krizleri, aynı zamanda makroekonomik dengenin *istikrarsızlığı* biçiminde yorumlanmaktadır [Duménil ve Lévy, 1996].

Eğer denge sürekli ise, ekonomik aktivite *normal* duruma yakın olarak kalır. Eğer istikrarsız ise, o zaman genel iktisadi faaliyetlerin düzeyi birden yukarı doğru (aşırı ısınma) veya aşağı doğru kayar (durgunluk). Ekonomik durumun göstergesi anlık talep miktarı değil, denge halinde bulunmayan bireylerin davranışlarıyla oluşturulan talebin kısa dönemde devinimidir.

Birbirine eklemlenen bu süreçleri etkileyen mekanizmalar oldukça sezgiseldir. Bazı şirketlerdeki üretimin düşmesi tüccarların ve çalışanların gelirlerinde ve dolaylı olarak taleplerinde olumsuz etki yaratmaktadır. Üretim azalması ekonominin geri kalan kısmına da sirayet eder. Sonu belli olmayan ve zamanla büyüyen bir süreç başlayabilir ve düşmüş olan talep gittikçe daha da düşebilir. Bu durum istikrarın tehlikede olduğunun göstergesidir ve ekonomi durgunluğa girmektedir (üretimin aniden negatif büyüme oranla-

rına düşmesi). Ekonominin aşırı ısınması da benzer mekanizmalarla açıklanır.

Bu analizin özgünlüğünün altını çizilmelidir. İktisadi teorilerde, kriz genellikle dengenin yer değiştirmesi şeklinde yorumlanır. Keynezyen kuramda, yetersiz talep, emek ve üretim kapasitelerinin eksik kullanımına yol açmaktadır; neo-klasik kuramda ise piyasaların işleyişindeki aksaklıklar optimal dengenin oluşmasını engeller.

İktisadi döngü modellerinde davranışlar, önceki bölümde incelenen rekabette olduğu gibidir. Ancak, rekabet konusunda parayı tamamen dışlamadan modelin açık bir değişkeni olmamasını sağlamak mümkün olsa da, ekonomik evreleri incelerken parasal mekanizmalara az da olsa değinmek gerekir.

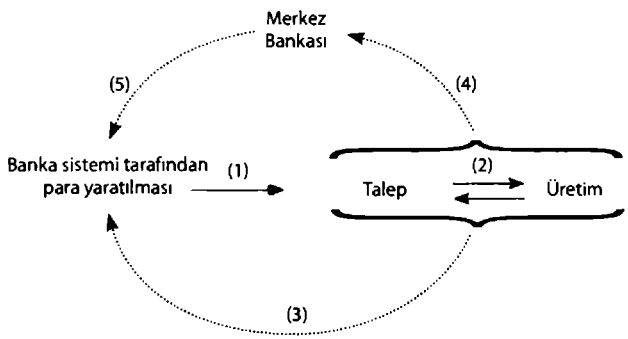
Para ve makroekonomik istikrarın koşulları

Para hiçbir zaman herhangi bir mal olmamıştır ve bu nedenle basılması daima kendine has ve merkezî kurallar gerektirmiştir. İkinci kısımda modern kapitalizmde para politikaları ilkelerinden bahsetmiştik: ekonomide aşırı ısınma ve enflasyon, faiz oranlarının artışı ve davranışların ters yönlenmesi gibi etkenler kısıtlayıcı politikaların uygulanmasına yol açmaktadır. Uyum sürecinin özgün şeklini biliyoruz. Dengesizliklerin gözlenmesi ilgili kişilerin ekonomideki para ve kredi miktarına göre tepki vermelerine neden olur. Dengesizlikler enflasyonun ve ekonomik etkinliklerin düzeyi ile ilgilidir; ikisi de para yaratmayı emreder.

Kredi tüketim veya üretim mallarında doğrudan talebi etkiler, çünkü kişilere belirli bir alım gücü sağlar. Dolayısıyla üretimi de etkiler. Diyagram 1'deki düşey çizgiler (1 ve 2) bunu anlatmaktadır. Kredi miktarı, hem borç alan kişilerin

talepleri (3), hem de borç veren kuruluşların istemi ve kapasiteleriyle belirlenir. Merkez Bankası ekonomideki genel durumun ve enflasyonun düzeyini ölçer (4) ve bu temelde diğer bankalara (5) karşı kredi politikası belirler.

DİYAGRAM 1
Para ve İstikrar(sızlık)

Bazı koşullarda, bu mekanizmaları betimleyen genel dengesizlik modellerinin sonu normal makroekonomik istikrara ulaşır (istikrardan kasıt ekonominin denge noktasının etrafında dolaşmasıdır). Fakat bu denge birçok şekilde istikrarsızlaşabilir. Dengenin bozulması için talebe göre üretimlerine karar veren şirket davranışlarının değişmesi yeterlidir. Aynı zamanda istikrarsızlık, doğrudan olarak parasal ve finansal bir kökenden de kaynaklanabilir. Genel ekonomik aktivitenin istikrarsızlığını tetikleyecek (Çerçeve 4), birçok sistemin varlığını Marx'ın önceden sezinlemesini bu çerçeve içinde değerlendirebiliriz (ücret artışları karşısında şirket davranışlarının değişmesiyle verimliliğin düşmesi; faiz oranlarının yükselmesi sonucu artan stokların şirket maliyetlerini yükseltmesi ve satışta zorluklara maruz kalan şirketlerin üretimlerini azaltması gibi).

Parasal mekanizmaların önemi defalarca belirtildi. Para

bel i nötr değil ama her zaman ona atfedilen kötü adam rolünü de hak etmiyor.

• Şirketlerin ve hane halklarının borçlanmadaki artış eğilimi ve finansal kurumların bu sürece dahil olmaları istikrarı bozucu parasal bir öğedir (Diyagram 1'deki 1, 2 ve 3 numaralı oklar). Banka iflaslarında oluşan düzensizliklere benzer sonuçlara yol açar.

• Parasal yetkililerin, enflasyon karşısındaki tepkileri istikrarı koruma yönündedir (aşırı ısınan ya da iktisadi faaliyetleri durma noktasına gelmiş bir ekonomiyle mücadelede bütçe politikaları kullanılmaktadır). Genel ekonomik aktivitenin istikrarını sağlayacak hiçbir özerk süreç yoktur. Dolayısıyla parasal yetkililerin müdahale etmemesi durumunda ekonomiler makro iktisadi açıdan sürekli istikrarsız kalacak, yani durmadan batıp çıkacaktır. Burada Keynes'in büyük fikrine geri dönmekteyiz; *piyasa ekonomilerinin* düzgün işlemesi için para ve bütçe politikalarıyla devlet vazgeçilmez bir aktör durumundadır. (1, 2, 4 ve 5 numaralı oklar).

Eğilimli istikrarsızlık ve döngüselliğin sürekliliği

Konjonktürel dalgalanmalar dışında, şiddetli tepkiler barındıran eğilimsel değişimleri de sorgulamak gereklidir. Önemli bir görüşe göre, işletme yönetimindeki ilerlemeler, dengesizliği algılayıp hızlı tepki vermektedir. Bu durum özellikle arzın talebe kısa vadede (üretim kararı) veya uzun vadede (yatırım kararı) uyum göstermesi konusunda açığa çıkar. Buna aynı zamanda kredilerin çok daha süratli bir şekilde temin edilebildiği ve geri ödenmesinde yardımcı olunan birçok finansal buluşu da katmamız gerekir. Bu dönüşümler şirketlerin bireysel çıkarları üzerinde çok etkilidirler. Ama istikrarı koruyabilme sorunsalı onlar için önem-

li bir konu olarak kalmaya devam eder, çünkü üretim-yatırım kararlarının istikrarsızlaştırıcı etkileri her zaman mevcuttur.

Bu gelişmeler karşısında, merkezî parasal mekanizmalar yetkinlik kazanmak zorundadırlar. Yetkinlikten, para politikalarının tarihsel gelişimine ek olarak, 1980'li yılların başında enflasyonla mücadele etme stratejisi olarak yürürlüğe konan finansal sistemler gibi kurum ve yönetmelik bazında yeni düzenlemeler anlaşılmalıdır. Bu durum yine de, kurumsal ya da siyasal yeniliklerin zaman içinde istikrarı bozmayacağını göstermez. Ancak reformların istikrarı yeniden tesis etmesi gerekir. Değişimi tetikleyen gerçek veya gizli düzensizliğin şiddetidir.

Eğilimsel istikrarsızlık olarak nitelendirdiğimiz bu sürekli çatışmaya neden olan gelişmeler, işletme yönetimindeki ilerlemeler ve istikrarsızlık yaratan finansal yenilikler, uygulamaya sokulması zaman alsa da, kurumsal ve siyasal cevaplardır [Duménil ve Lévy, 1996].

Kapitalizmin tarihi düzeyinde, büyük bir boyuttan baktığımızda, sistemin işlerliği ve başarısı makroekonomik istikrarı sağladığı sürece gerçekleşmektedir. İkinci kısımda (Grafik 3) gördüğümüz üzere iktisadi döngülerin sürdürülebilmesi sürekli bir gerilimi gerektirmektedir.

Alternatif teoriler?

Marksist veya Keynezyen görüşlerden etkilenmiş olan birçok sol incelemede, talep yetersizliği krizlere yol açan ve kapitalist birikimin önünde engel olan bir unsur olarak sergilenmektedir (Çerçeve 5). Başka yaklaşımlar krizlerin nedeni olarak artan rekabet sonucunda bazı sektörlerde oluşan aşırı yatırımı göstermektedir; aşırı yatırımlar talebe göre üretim oranlarında bir düzensizlik yaratmaktadır. Biz,

genel krizleri açıklayıcı bu iki görüşe de Marx'ın izinden gittiğimiz için burada yer vermiyoruz.

Eksik tüketim ve orantısızlıklar

Marx, *Kapital*'in ikinci cildinde ücret yetersizliğinden kaynaklı talep eksikliğiyle krizlerin açıklanmasını kesin bir dille reddediyor:

> "Krizlerin tüketicilerin alım gücündeki azalmadan dolayı eksik tüketimden kaynaklandığını söylemek açıkça totolojidir. Kapitalist sistemde paralı tüketim biçiminden başka bir tüketim şekli bulunmamaktadır (...). Bu gereksiz yinelemeler, görünüşte daha derin bir kanıt sunmak içindir ve şöyle denilmektedir: işçi sınıfı kendi üretiminin çok cüzi bir kısmını almaktadır ve ücretlerin artmasıyla ürettiğinin daha büyük bir kısmına sahip olacaktır. Ama genel olarak ücretlerin arttığı ve tüketimde kullanılmak üzere işçi sınıfının yıllık üretimden daha fazla pay aldığı her dönemde krizlerin oluştuğunu söylemek yeterlidir. [Marx, 1885, Böl.20, s.63].

Marx'ın ünlü "Bütün krizlerin gerçek nedeni her zaman fakirlik ve kitlesel tüketim önündeki engellerdir (...)" [Marx, 1894, Böl.30, s. 145], sözü bu konuda zihinlerde büyük karışıklıklar yaratmıştır. Basitçe kapitalizmin sosyalizm olmadığı anlamına gelmektedir: buna göre kapitalizm kitlelerin ihtiyaçlarını tatmin etmeyi amaçlamaz, önemli olan yeterli bir kâr oranıyla üretim yapabilmektir.

Bazı iktisatçılar meşhur *yeniden üretim şemasında*, kriz çözümlemesinin kuramsal çerçevesini görmektedirler. Şemada sermayeye yatırım, işçi ve kapitalistlere de tüketim malı üreten üç ayrı sektör arasındaki ilişki anlatılmaktadır. Eğer bir sektördeki yatırımlar diğerlerine oranla fazla ise

ÇERÇEVE 5

Otuz yıllık refah dönemi ve fordizm

Regülasyon kuramı ve ücret ilişkilerinin ana tezi 1929 krizi ve İkinci Dünya Savaşı sonrası otuz yıllık kesintisiz refah döneminden esinlenerek gelişti [Aglietta, 1976]. 1920'lerde oldukça yüksek olan kâr oranları, talepte yetersizlik yaratıyor ve kriz oluşturuyordu. Savaş sonrası ücret değişimlerinin iş verimliliğine endekslenmesi aşırı kâr ve talep yetersizliği sorununa çare oldu. Bu kuram, ücret artışlarının büyüme açısından vazgeçilmez bir öğe olduğunu savunmakta ve aşırı kâr oranlarını kapitalizmin işlerlik sorunlarıyla bağdaştırmaktadır.

Yukarıdaki tezin doğru olmadığını anlamak için Şekil 1'e bakmak yeterli olacaktır. 1920'lerde kâr oranlarının yeni bir artış evresine girdiği fakat bunun zayıf bir artış olduğu görülmektedir. Bu eğilim İkinci Dünya Savaşı sonrasında da (1970'lerdeki yapısal krizle kâr oranlarının düşmesinden önce) sürmüştür. Savaş sonrası kâr oranları oldukça yüksek olup otuz yıllık refah döneminde de hiçbir sapma göstermeden devam etmiştir.

Bu artan kârlar süreci, güçlü talepten ziyade, 20. yüzyılın başından beri süregelen teknik ve işletme alanındaki ilerlemelerden kaynaklanmıştır. Otuz yıllık kesintisiz refah döneminde saat başına reel ücret artışı İkinci Dünya Savaşı sonrası refahın açıklayıcı öğesi değildir (ABD'de 1945-1975 arası yıllık ortalama saat başı ücretler %2,5 artarken 1869-2000 yılları arası artış %2,1'dir). Tam tersine, teknik değişmelerin yolunu açan olumlu süreç ve artan kâr oranları, dönemin sosyal hareketleri ve siyasal koşullarının da yardımıyla ücretlilerin alım güçlerinin artmasına neden olmuştur.

arada her zaman dengesizlikler oluşabilir. Marx bu durumda genel krizlerden farklı olan kısmi krizlerin oluşumundan bahseder (Çerçeve 4).

Sektörler arası oranların düzenlenmesi, sermaye hareketliliği gibi rekabetçi mekanizmalardan kaynaklanıp iktisadi kolların arzını (üretim kapasiteleri) talebe göre ayarlar. Kazaların oluşma ihtimali varsa da bu yapı oldukça etkilidir.

Ortalama olarak yeterli fakat istikrarsız bir talep

Kapitalist üretimde talep sorunu yapısal bir yetersizlikten kaynaklanmamaktadır (uzun dönemde ortalama talep çok da zayıf değildir).

Toplam üretim tanım olarak toplam gelire eşittir (ücretlerin, kârların, faizlerin, rantın ve vergilerin toplamı). Eğer tüm gelirler harcansaydı, lüks veya ikame mallarından yatırım mallarına kadar tüm üretimin satın alınması gerekecekti. Gelirini harcayan sadece ücretli kesim değildir. Refah içinde yaşayan sınıfların ya doğrudan ya da hizmetler bazında harcama istemi çok yüksektir. Devlet de tarihten gelen sorumluluklarına uygun olarak harcamalarda oldukça yüksek bir paya sahiptir. Harcamaları kısma gerekliliği kapitalizmde sorun yaratır. Bazı kişiler, gelirlerinin bir bölümünü harcamayıp yastık altında saklarlar. Böylece parayı ne kendileri kullanmakta ne de borca ihtiyacı olanlara aktarmaktadırlar. Toplam gelire eşit bir alım gücünün harcamalarda kullanılması tabii ki *otomatik* olarak gerçekleşmez.

Para ve bütçe politikaları uygulamalarıyla kredi hacminin ayarlanması toplam gelir ve harcamaların aşağı yukarı eşitlenmesini sağlar. Talebin düzenlenmesi sorunu ise çift taraflı olduğundan sadece yetersizliği üzerinde durmamak gerekir. Talep fazlalığı da ele alınması gereken bir konudur. Kredi düzenlemeleri burada da çeşitli yönlerden müdahalelerle önemli bir rol oynamaktadır.

Talep sorunu, para politikalarının eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Daha önce anlattığımız gibi bu dengesizlikler *hızla birbirine eklemlenen süreçlerle* ortaya çıkmakta ve ekonomik aktivitelerin kısılmasına neden olmaktadır. Ekonominin istikrara kavuşmasına yardımcı olacak kurumların bir an evvel gerekli kararlılıkla harekete geçmesi gere-

kir. Tabii bu yapıların kendi işleyişlerinin bozulmamış olması şarttır (kriz özellikle bankacılık sistemine sıçramamış olmalıdır). Tersi durumda çöküş, 1930'daki gibi daha genel ve büyük ölçekli olacaktır.

Oranlarda istikrar ve boyutta istikrarsızlık

Kapitalist ekonomi istikrarlı mıdır? Oranlar (sektörel değişkenlerin göreli değerleri) ve boyut (genel olarak ekonomi) arasındaki ayrım bu tartışmanın en can alıcı noktasını teşkil etmektedir. İstikrarın bu iki yüzü kapitalizmin zıt özellikler sergilediği ekonomik dinamiğin iki temel görünümüne gönderme yapmaktadır: *Oranlarda istikrar ve boyutta istikrarsızlık.*

Kapitalizmin oranlarda ve geniş boyutta gösterdiği farklı özelliklerini, basit bir performans ayrımı olarak görmememiz gerekir: dengesizlik mikroekonomisi, oranlarda ve ana boyutta istikrarın karşıtlık ve çatışma olgusunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Sistemin özellikleri, boyutsal kırılganlığı anlamak için oranlardaki istikrara dikkat çekmektedir. Talep belli bir noktaya kadar düştüğünde stoklar artacak ve şirketler iş alanlarının daralmasıyla faaliyet düzeylerini aşağıya çekmek zorunda kalacaklar, arzlarını talebe uyduracaklardır. Böyle durumlarda bazı endüstrilerde nadiren satılmamış malların yarattığı bir stok şişmesi görülebilir, ancak genel olarak kalıcı etki yoktur. Bu tepki ayrı ayrı her bir şirket açısından faydalıdır ve etkisi genel olarak ekonominin tüm seviyesine sirayet eder. Aynı şekilde tüketicilerin aşırı cimrileştiği dönemlere de pek rastlanmaz. Fakat bu tip tepkiler aynı zamanda aşırı birikim sürecini işleterek *genel ekonomik aktivite düzeyini* de etkiler. Bu süreç, daha önce boyutta istikrar(sızlık) olarak bahsettiğimiz gibi faaliyetlerde şiddetli ve ani kasılmaların oluşmasına neden olur.

Böyle zamanlarda, satılmayan malların oluşturduğu stok şişmeleri görülmektedir.

Demek oluyor ki, arz ve talep dengesizlikleri karşısında şirketlerin gösterdiği güçlü tepkiler nispi olarak verimli olurken, genel ölçüde tehlikelidir. Bu özellikler kapitalizmin aynı anda neden oranlarda istikrarlı, ana boyutta ise istikrarsız olduğunu açıklamaktadır. Bu çelişkili görünen durum, Marx'ın en temel tezlerinden biridir.

Gelirler, Teknikler ve Yapısal Krizler

Bu bölüm iktisadi teorinin geleneksel öğretilerini incelemeyi sürdürmektedir. Amacımız, Marksist açıdan gelirler, teknik değişim ve kâr oranlarının işleyişini aydınlatmaktır. İnceleme yapısal krizlerin analiziyle devam edecektir.

Gelirlerin çift dinamiği

Güç ilişkileri ve iktisadi belirleyiciler

Gelirlerin oluşumunun hep kişiler arası güçlü ilişkilerinin, mücadelelerin bir sonucu olması Marksist incelemede çok temel bir noktadır. *Normal* ücret (emeğin veya üretimin arz ve talebinde denge sağlayan bir ücret), *normal* kâr oranı (farklı kollardaki kâr oranlarının birbirine yakın olması) veya normal faiz oranı yoktur. Kâr ve ücret mücadelelerin sonucunda oluşur: talep edilen şey, çalışanlar tarafından ücret, şirketler tarafındansa iş disiplini, yoğunluk ve mesai süresidir. Faiz oranı oluşan kârın çeşitli kesimlerdeki kapitalistler arası güç ilişkileriyle paylaşımını ifade eder

(borç verenler ve diğerleri, finansal ve finans dışı sektörler). Rant, özellikle mutlak rant, benzer şekilde bir güç ilişkisini gösterir (günümüzde petrol rantı örnek verilebilir).

Sosyal şiddetin rolü, bütün bu gelirlerin ekonomik durumdan etkilenmiş olduğu gerçeğini göz ardı edemez:

• Kısa vadede, iktisadi evrelerin birbirinin yerine geçmesi söz konusudur. Ekonomi aşırı ısınmışsa, gidişat tam istihdama doğru olacağından, ücretler artacaktır. Bu durum *aşırı birikimin* işlediğini göstermektedir (Çerçeve 4). Durgunluk dönemlerinde işsizlik artacak (sanayi ordusu rezervi tekrar oluşacak) ve şirketlere işçi ücretlerinin artışını önleyecek olanaklar sağlayacaktır. *Kapital*'in ilk cildinin sonunda Marx sermayenin birikim yasasına önemli bir yer ayırmaktadır. Buna göre işsizlik kapitalizmin vazgeçilmez bir düzenleyici mekanizmasıdır, çünkü kısa vadeli dengesizlikler ücretlerin tarihsel devinimini kontrol etmekte anahtar rol oynamaktadır. Faiz ve kâr oranları da iktisadi evrelere duyarlıdır.

• Uzun vadede ise ücretler, kâr oranlarının eğilimine bağlıdır. Birikimin yavaşlaması, yapısal işsizlik gibi çeşitli nedenlerle kâr oranlarının düşmesi, ücretlerin artma olasılığını sınırlar. Aşırı birikim mekanizmalarının başka bir ölçekte bir çeşit tekrarı söz konusudur. Oluşan birikimin ölçütü istihdam artışı ve aynı zamanda işgücünden tasarruf sağlayan teknik gelişmenin yörüngesi olsa da, birikimi asıl açıklayan değişken kâr oranıdır.

Ücret artışları için yürütülen mücadeleler istihdam ile çalışmaya hazır nüfus arasındaki ilişkileri belirler. Aslında işgücünün niceliği önceden belirlenmiş bir gelişim göstermez veya uzun dönemde tahmin edilemez. Siyasi kararların işgücü üzerinde göz ardı edilemeyecek bir etkisi vardır. Küçük üreticilerin ücretli çalışanlara dönüşmesi, göç, çocukların ve kadınların işyerlerinde çalıştırılması ve mesai saatlerinin değişimi, işgücünün uzun dönemde ekonomik

birikimin ihtiyaçlarına yavaş uyum sağlamasının önem i sebepleridir (bütün bu mekanizmaları Marx ilkel birikim çalışmasında incelemiştir). Uzun dönemde işgücü niceliği dışsal değil büyük ölçüde içseldir.

ABD'de ücret dinamiği

Tablo 1'deki büyük ücret hareketleri, kâr oranları değişimiyle ortaya çıkan olanaklardan beslenen toplumsal mücadelelerin etkisini yansıtır. ABD'de 20. yüzyılın ilk yarısındaki kâr oranları artışı ve yüksek üretkenlik seviyesi 60'lı yılların sonuna kadar sürmüş (Grafik 1) ve aynı zamanda toplumsal hareketlerin yükselişiyle ortaya çıkan mücadelenin olumlu bir şekilde sonuçlanmasını sağlamıştır (özellikle reel sosyalizmi uygulayan ülkelerinin varlığı altında). 1970'li yıllardaki kriz ve artan işsizlik, bu olağanüstü tarihsel büyüme sürecine son vermiştir. Neoliberal şiddet karşısında toplumsal mücadelelerinin gerilemesi, hegemonyacı sınıfların ilerlemesine ve yeni verimlilik eğilimlerini tümüyle ellerinde bulundurmalarına sebep olmuştur.

Neoliberalizm bu güç ilişkilerinin, gerektiğinde faizler üzerinde de uygulanacağını göstermiştir. 1970'li yıllarda (Grafik 6) faizlerin düşük olmasının nedeni siyasal erkin, ekonomik faaliyetleri desteklemek adına borçluları alacaklılar karşısında korumuş olmasıdır. 1979'da faiz oranlarının yükselmesi, basit bir piyasa mekanizmasından kaynaklanmamış, tersine önceden belirlenmiş bir karar doğrultusunda zorla alınmıştır (faiz oranlarının yükselmesindeki neden kamu açıkları değil, ama kamu açıklarının artmasındaki neden faiz oranlarının yükselmesidir). Şirkette kalan kâr payları aleyhine temettü gelirlerinin (Grafik 7) dağılımındaki artış, hissedarlar ile yönetim kadroları arasında yönetim kurullarındaki yeni ilişkilerden ileri gelmektedir.

Kapital'in III. cildinde, ünlü *kâr oranlarının azalma eğilimi* önermesinde incelendiği üzere; ücret, teknik, istihdam, sermaye birikimi, büyüme vb. gibi büyük değişkenlerin uzun dönem dinamikleri Marx'ın temel ilgi alanlarından biridir. Öncelikle önemi büyük ölçüde açığa çıkan bu kuramsal çerçevenin anlamını kavramak gerekir.

Kâr oranlarının düşüşü: Marx'ın tezi

Kâr oranlarının düşme eğilimli olduğu savı, bir başka sav olan kapitalist sistemin teknik değişim biçimleri ve yenileşme süreci sıkıntıları üzerine kurulmuştur. Anlaşılması oldukça basittir. Birbirine zıt iki senaryo düşünülebilir:

- Tarihsel olarak sermaye birikirken teknoloji değişmiyor veya çok yavaş değişiyorsa, birikim süreci beraberinde istihdamı artıracak ve önce ulusal sonra da dünya ölçeğinde çalışabilen nüfusun (tam istihdam) sınırlarına dayanacaktır. Böylece kâr oranları düşerken ücretler artacaktır.
- Diğer yandan, teknolojinin hızlı ve etkili değiştiği ve hem işgücünden, hem de sermayeden tasarruf edildiği varsayılabilir. Bu durumda, teknik değişim kâr oranlarını artıracaktır. Üstelik aynı üretim artışı oranı için ücretler üzerindeki baskı daha az olacaktır.

Marx bu senaryoların her ikisini de dikkate almadı. Ona göre kapitalizm oldukça hızlı bir teknik değişimi harekete geçirebilirdi. Fakat bu temelsiz bir değişimdi ve yüksek ölçüde makineleşme gerektiriyordu: belki işgücünden tasarruf etmek için teknik donanım artırılabilirdi, fakat bu sefer de gerekli sermayenin artmasına neden olunacak, bu durumun da kâr oranları üzerinde hiçbir mucizevî etkisi olmayacaktı. Asıl yapılması gereken emek mik-

tarının fazla azalmasına neden olmayan yeni tekniklerin bulunmasıydı.

Bu yenilenme sıkıntısının "*Marx'ın güzergâhı*" olarak nitelendirebileceğimiz reel ücret, iş verimliliği ve sermaye-emek oranının arttığını, ancak *kâr oranlarının düştüğünü* (fakat kâr paylarının sabit kaldığını ya da arttığını) gösteren büyüme yönelimlerinden kaynaklandığı söylenebilir. Yasanın açıklaması için, bu değişkenlerin karşılıklı bağımlı olduğu sistemi ekonominin büyüklüğü ölçüsünde analize katmak lazım. Marx incelemeyi sonuna kadar götüremese de en önemli kavramlarını ortaya koymuştur [Marx, 1894; Böl: 13-15].

Büyük değişkenlerin sistemi

Karmaşıklık, değişkenler arası karşılıklı ilişkilerin çokluğundan kaynaklanmaktadır. Kâr oranı, teknoloji ve ücrete bağlıdır; ücret istihdama bağlıdır; istihdam teknolojiye ve sermaye stokuna bağlıdır; sermaye stoku artışı kâr oranına bağılıdır vb.

Diyagram 2'de önemli ilişkiler gösterilmiştir ve kullanılan değişkenler Çerçeve 6'ya da eklenmiştir:

- Eğer teknik ve ücretler verilmişse kâr oranını, *r*, hesaplayabiliriz ([1]deki iki ok).
- En verimli teknoloji, alternatif kâr oranları teknikleri karşılaştırılarak belirlenmektedir (2). Kâr oranlarının hesaplanmasında kullanılan ücret oranları, teknik tercihler üzerinde etkili olmaktadır.
- İstihdamın gelişimi ücret oranlarını etkiler (3). Buradaki temel unsur ücret kuramıdır.
- Sermaye birikimini belirleyen değişkenlerden bir tanesi de kâr oranıdır (4). Kârların bir bölümünün birikime ayrıldığını varsayabiliriz.

ÇERÇEVE 6

Eğilimler: Değişkenler ve ilişkileri

Kullanılan teknik, iki bağımsız parametre ile gösterilmiştir: bunlardan ilki P_L, *emek verimliliğini* yani birim emek (çalışan veya iş saati) başına ortalama üretimi; ikincisi P_K, ise *sermaye verimliliğini* yani birim sabit sermaye başına ortalama üretimi gösterir. (Burada sermayeden bahsederken kullanılan *verimlilik* terimi, Marx'ın teorisine tamamen yabancıdır çünkü ona göre sadece emek, emeğin bir kısmı, değer üretebilir). Bu tarz bir hesaplamada, araç-gereç ve yapılara karşılık gelen sabit sermayeye atıfta bulunulmaktadır. Dolayısıyla stoklar (bitmiş mamul ve girdiler) ve finansal kağıtlar hesabın dışında tutulur. Aynı zamanda birim emek başına sabit sermayenin ortalama miktarı γ da, ikisinin oranından çıkarılan *teknik bileşim* olarak kullanılabilir: $\gamma = P_L / P_K$.

Eğer sermaye stoku K ise, üretim $Y = KP_K$, emek miktarı $L=K/\gamma$ (Diyagram 2'deki 5. ve 6. oklar) olur. Ayrıca üretim $Y = LP_L$ olarak da ifade edilebilir.

Ücretlerin payı ω, emek miktarıyla birim ücretin çarpımının, wL, üretime oranıdır $\omega = wL/Y = w/P_L$. Kârların payı, π, ücret payını 1'e tamamlar: $\omega + \pi = 1$. Kâr oranı, r, kârın, Π, sermayeye oranıdır. Verimlilik ve ücretin fonksiyonu olarak ifade edilebilir (1. ok):

$$r = \Pi / K = Y / K$$

$$\Pi / Y = P_K \pi = P_K (1 - w / P_L) \qquad (1)$$

Fiyat ve değer arasındaki ayrım veya farklı kategorilerdeki çalışmalar bir kenara bırakılırsa, Marx'ın değişkenleri yukarıda tanımlananlara doğrudan bağlıdır. Artı-değer oranı, τ, artı-değerin ücrete oranıdır:

$$\tau = \Pi / w = \pi / \omega = (1 - \omega) / \omega \qquad (2)$$

Üç değişken ω, π ve τ, dağılıma alternatif bir ölçek sunmaktadır. Kâr oranı şu şekilde de yazılabilir:

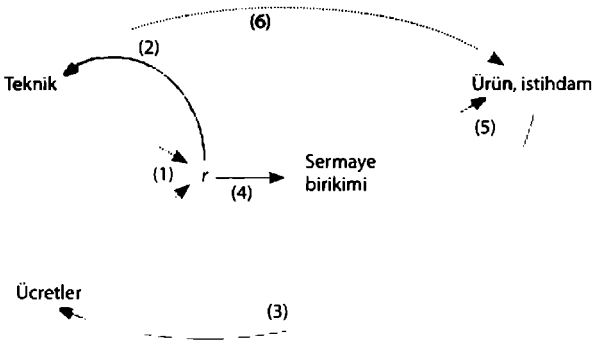
$$r = \Pi / K = (\Pi / W) / (K / W) = \tau / \gamma'$$

γ' sermayenin toplam ücretlere oranını simgelemektedir; sermaye bileşiminin bir diğer ölçüsüdür:

$$\gamma' = K / W = 1 / (Y / K) (W / Y) = 1 / P_K \omega \qquad (3)$$

Marx gibi artı-değer oranına ve sermayenin bileşimine (τ ve γ'), atıfta bulunmak yerine, ücret ve sermaye verimliliği paylarını (ω ve P_K) kullanabiliriz (2. ve 3. denklemlerde görüldüğü gibi bu değişkenler eşdeğerdir). Eğer artı-değer oranı τ, (veya ω, π) sabitse, sermaye verimliliğinin azalması sermaye bileşimi artışına, γ' denk gelmektedir (3. denklem).

DİYAGRAM 2
Eğilimler: Değişkenler Sistemi

• Sermaye birikimi üretim ve istihdam artışını belirler (5). Birikim, üretim ve istihdam artışına dönüştüğü ölçüde sermaye verimliliği ve sermaye-emek oranından sapmaktadır (6). Bu referansla yapısal işsizliği anlayabiliriz (Çerçeve 7).

Bu mekanizmaları incelemek için, bir teknik değişim kuramına ihtiyacımız vardır. Marx ve klasiklerin okunmasına dayanan ana öğe oldukça basittir: burada teknik, cari fiyatlar ve ücretler üzerinden yüksek bir kâr sağlamasına, yani kâr oranını artırmasına göre seçilir. Bunun üzerine bir model kurmak için gerekli bazı asgariler eklenir: Örneğin, yeniliklerin tesadüfen ortaya çıkışı sonrası (yeni yöntemler) araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin artışı gibi (burada söz konusu olan gelişimci ve klasik-Marksist akımlardan ilham almış teknik değişimin stokastik ve dinamik bir modelidir [Duménil ve Lévy, 2000a]).

Bu çözümlemede temel düzenek, talebin oluşumunu anlatan kurallar değil (Dördüncü Bölüm), teknik değişimdir. Ücret yetersizliğini birikim sorunu olarak gören bazı Marx yorumlarından, regülasyon kuramı ve post-Keynezyen modellerden tamamen farklı bir bakış açısıdır [Lavoie, 1992].

ÇERÇEVE 7

Kriz ve işsizlik

1975 ve 1985 yılları arası Avrupa ve ABD'de görülen yapısal işsizlik dalgası bizi Diyagram 2'deki 4, 5 ve 6 numaralı oklara yönlendirmektedir. Kâr oranlarının düşüşü istihdam artışını (5) elinde tutan sermaye birikim oranını azaltmaktadır (4). Teknik değişimlerse bu durgunluğun boyutlarını koşullandırmaktadır (6).

Çerçeve 11'deki imlemelere göre $\rho(x)$'i x değişkeninin büyüme oranı olarak belirlediğimizde $L = K/\gamma$'den $\rho(L) = \rho(K) - \rho(\gamma)$'yi çıkartabiliriz. Bu inceleme, birikimin yavaşlamasını ($\rho(K)$'nın azalışı), istihdam oranının azalışının, yani Avrupa ve ABD'de görülen yapısal işsizlik dalgasının temel sebebi saymaktadır. Kâr oranlarının düşmesi birikimin yavaşlamasında en önemli etken olduğuna göre işsizliğin temel nedenini onda görmeliyiz.

Son yıllarda sermaye-emek oranı, γ, diğer yıllara göre daha yavaş artmış ($\rho(\gamma)$ küçülmüştür), ve birikimi yavaşlatmıştır. Teknik değişim hızlarındaki farklılık, yani sermaye-emek oranındaki büyüme oranı, işsizlik konusunda Avrupa ve ABD arasındaki farkı açıklamaktadır. Her ne kadar iki tarafta da bu oran çarpıtılmış olsa da Avrupa'da ABD'ye nazaran belirgin derecede yüksektir. Bu etken, yani yüksek sermaye-emek ikamesi hızı, işsizliğin de bu kıtada daha önemli ve kalıcı olduğunun göstergesi olmaktadır.

Burada aynı zamanda Diyagram 2'deki değişkenlere bağlı bir sistemde hangi varsayımlar altında Marx'a özgü akımlar yaratan yollar elde edebileceğimizi göstermekteyiz. Boylu boyunca giden bu güzergâhlar üzerinde sermaye, reel ücret, üretim, istihdam, sermayenin bileşimi ile kâr oranı ve sermaye verimliliği azalışı kesişmektedir. Kârların payı durağanlaşmaktadır. Bu sonuçların geçerliliği yeniliklerin ortaya çıktığı varsayımına bağlıdır.

Yenileşmede zorluklar

Kapital'in III. cildinin 13. bölümünün başında, Marx sermaye bileşimi artışını, kâr oranlarının düşmesine yol açan

artı-değer oranının değişmezliğine bağlamaktadır. Marx'ın öngörülerini, *yenileşmenin* (inovasyon – ç.n.) *niteliğine dayanan* bir kuram olarak yorumluyoruz: yenileşme süreci genel olarak (uzun vadede ve zıt eğilimlere rağmen) sömürü oranı sabitken kâr oranlarının düşmesi gibi bazı karakteristiklere sahiptir: *1)* verimli yenilikler bulmak oldukça zordur; *2)* dolaylı bir yol *a priori* olarak mevcuttur: Emekten tasarruf ettiren fakat yüksek miktarda sermaye gerektiren yeni tekniklerin bulunma olasılığı epey yüksektir. Çok kârlı olsalar bile yeni buluşlar ortalama olarak sermayenin verimliliğini azaltmaktadır. Bu süreç mekanikleşmeyle uyumlu işler. Emekçi sayısını azaltan ve fakat sermaye girdisini artıran çok gelişmiş bir makineyi düşünelim. Kullanımda asgari bir verimlik sağlanması için makinelerin fiyatlarının düşmesi ve işletiminde ilerlemeler gerekmekte ve bunlar çoğu kez yıllar almaktadır. Örneğin ilk çıkan masa üstü bilgisayarların yüksek maliyet ve ebatlarını düşünebiliriz.

Grafik 1'de kâr oranlarının düştüğü iki evre, uzun vadede kâr oranları dinamiğindeki bu baskının ifadesidir. Özellikle sermaye-emek oranının artışında (Grafik 2), Marx'ın teknik değişim niteliğine gönderme yapılmaktadır. Birinci evre, ABD ekonomisinde, şirket boyutlarının büyümesi bağlamında, aşırı makineleşme dönemine tekabül etmektedir. Bu nitelikler üçüncü evrede yeniden ortaya çıkacaktır.

Kâr oranlarının tarihsel profili, kapitalizmin aynı zamanda dönemler boyunca bu zorluktan kaçmayı başarabildiğini göstermektedir. Bu nedenle, bir asırdan beri durağan bir eğilim sergileyebilmiştir. Ancak düzeltmeler, şimdi göreceğimiz üzere, yapısal krizler ve önemli başkalaşımlar pahasına gerçekleştirilmiştir.

Yapısal krizler ve karşı-eğilimler

Yapısal krizler

Krizlerle, kâr oranlarının düşmesi arasındaki ilişki *Kapital*'in III. cildinin ana temasıdır. Genel bağlantı açıkça ortaya konulmuştur:

> Ayrıca, toplam sermayenin değerlenme oranı, kâr oranı, kapitalist üretimin itici gücüdür (sermayenin değerlenmesi de varacağı son noktadır). Kâr oranlarının düşmesi, yeni özerk sermayelerin oluşmasını azaltacak ve kapitalist üretimin gelişmesini tehdit edeceğinden, aşırı üretime, vurgunculuğa, krizlere ve işsiz nüfus yanında fazla sermaye oluşumuna neden olacaktır [Marx, 1894, Bölüm 15, s. 254-255].

Marx bu alıntıda bizim *yapısal kriz* olarak adlandırdığımız olguyu anlatmaktadır: sermaye birikimini yavaşlatan bir kuralsızlıklar bütünü, artan makroekonomik istikrarsızlık ve finansal bozulma. Verimliliğin azalmasını bu tür öğelere bağlayan mekanizmalar modellenebilir [Duménil ve Lévy, 1996].

Grafik 1'de (1) ve (3) ile gösterilen kâr oranlarının düştüğü iki dönem, 19. yüzyıl sonu ve 1970'li yıllarda iki yapısal kriz tarafından takip edilmektedir (İkinci Bölüm). Bu iki kriz birbirine son derece benzerdir. Bu bölümdeki analizin çerçevesi şu açıklamayı temel almaktadır: 1929 krizinin doğası farklıdır, çünkü verimliliğin yeniden tesis edilmeye başlandığı bir dönemde meydana gelmiştir. Bu nedenle 1929 krizi, *19. yüzyıl sonu krizinden kurtuluş krizidir.*

Karşı eğilimler

Marx kâr oranlarının azaldığı *karşı eğilimlere* bir bölüm ayırmıştır. Gerçekleşen kâr oranlarının düşmesi kapitaliz-

min genel bir değişim gösterdiğinin belirtisidir. Kapitalist düzen ya bu eğilime karşı duracaktır ya da sistemine az verimlilikle devam edebilme yetisi kazandıracaktır.

ABD tarihi, hangi mekanizmaların daha önemli olduğunun belirtilip içeriklerin tekrar tanımlanması gerekse de bu incelemeye iyi bir örnek teşkil eder. Ne var ki Marx bu durumu öngörmemiştir. Kâr oranlarının düşmesine bağlı iki yapısal kriz, güç ilişkilerinin ve kapitalist kurumların değişimine ön ayak olan şartları yarattı. İki krizde de, 19. yüzyılın sonundan ve 1980'li yıllardan itibaren, yeni kurumsal biçimler (şirket birleşmeleri, geniş finansal ağların oluşumu); yeni teknikler (yüzyılın başındaki üretim zinciri, 20. yüzyılın sonundaki bilgi teknolojileri) ve işletme yönetiminde ilerlemeler (yeni yapılanma şekilleri) oluşmaya başladı. Kâr oranlarının düşme eğilimde olduğu dönemlerin aslında kapitalizmin gerekli temel değişimleri geçirmesine zemin hazırladığı gözleniyordu (İkinci ve Üçüncü Bölüm).

Her şeyi biraz daha basite indirgeyerek, geniş anlamda kullandığımız tanıma göre işletme yönetimindeki gelişmelerin, kâr oranlarının düşmesi karşısında ters eğilimlerini yansıttığını söyleyebiliriz. İlerlemelere örnek olarak üretim zinciri, taylorizm, *bilimsel işgücü örgütlenmesi* ve yönetici kadrolar verilebilir. Üretim zinciri makineleşmenin göstergesi olsa da, makineler kesintisiz, yoğun bir biçimde kullanılmış ve beraberinde iş ritmi dikkate değer bir ölçüde artmıştır. Bu durum, hızlı bir sermaye-emek oranı artışına yol açmak yerine, geleneksel mekanikleşmeye özgü olarak kâr oranlarını olumsuz etkileyecek ve sermaye-emek oranını ılımlı bir şekilde artıracaktır (Grafik 2'de yer alan ikinci dönem ve Tablo 1). Makine emeği yutmaktadır. Aynı şekilde son yirmi yıl içerisinde (dönem 4), bilgi ve iletişim alanında kullanılan yeni teknolojiler işletme verimliliğinin yanında kârlılığı da artırmaktadır. Özellikle iletişim hızlan-

ma ta, bilgi depolama ve kullanım maliyetleri de aşağı çekilmektedir.

Dengesizliklerin ve *ex post* düzeltmelerin dinamiği

İktisadi mekanizmalar ve güç ilişkilerinin keskin bileşimleri dışında bu bölüm, dengesizliklerin ve *ex post* düzeltmelerin dinamiğinde yeni bir yönü gün ışığına çıkarmaktadır. Ekonomik evrelerin rekabetçi işleyişlerden geçerken, düzensizliklerin çoğaldığını ve kriz (durgunluk) biçimini aldığını görüyoruz. Makroekonomik sürecin kontrolü, merkezî bir düzeneğe ihtiyaç duyar, fakat tarihsel olarak bu tip mekanizmaların uygulanması, rekabeti yönlendiren piyasa sistemi ve kurumlarının uygulanmasından daha zor olmuştur.

Teknik değişimler ve ücret dinamikleri daha büyük boyutlarda yapısal krizlerle karşılaşmamıza yol açarlar. Kapitalizm kâr oranlarının düştüğü dönemlerde de işleyebilir. Verimliliğin azalması kişilerin davranışlarının değişmesine neden olur ve bu değişimlerin sonuçları özellikle büyüme ve istikrar üzerinde çok önemli etkilere sahiptir. Fakat bu hareketlerin yıllar boyunca dalgalanarak süregelmesi düzensizliğin son haddi olan yapısal krizlere yol açmaktadır. Yapısal krizlerden sonraki düzeltmeler uzun sürecektir, çünkü kapitalizmin derin biçimde değişimini gerektirir ve bu durum mülkiyet ve üretim yönetimini etkiler. Böylece kapitalizm bir kez daha dengesizliklere ve iç sorunlarına *a posteriori* düzeltmelerle üstün gelir ancak bunun maliyeti azımsanmayacak düzeydedir.

ALTINCI BÖLÜM

Bir Tarih ve Toplum Teorisi

Ekonominin yanı sıra Marksizm, toplumlara ve onların tarihsel dinamizmlerine ışık tutan genel bir kuramı da içinde barındırır. Bu kurama *tarihsel maddecilik* adı verilir. Marx tarihin yorumlanmasını yeniden ele almış ve ekonomik ilişkilere temel bir konum atfetmiştir. *Kapital* bu noktada önemli veriler sunar, fakat aşağıdaki inceleme Marx'ın politik çalışmalarına dayanmaktadır.

Üç aşamada ilerleyeceğiz:

• Bu bölüm, Marx'ın görüşlerini yapılandıran temel kavramlara ayrılmıştır: bunlar arasında kapitalist üretim biçimi, kapitalizmi sınıflar topluluğu olarak anlamamızı sağlayan değer, sömürü, sınıflar, devlet ve tüm bu öğelerin tarihsel devimselliği vardır. Tüm bu kavramların, ihtilaflı konular olsalar da, bir sistem oluşturan genel çerçeve içinde ele alındıklarında henüz aşılmamış bir çözümleme sunduklarını düşünüyoruz.

• *Yeniden gözden geçirmenin* ve güncellemenin zahmeti bir sonraki bölüme bırakarak, bir buçuk asırdan beri kapitalizmin dönüşümlerinin belirlediği temel yöne değiniyo-

ruz: mülkiyet ilişkilerinin ve sınıfsal yapıların biçim değiştirmesi ve yönetici kadroların artan önemi.

• Sekizinci Bölüm'de tarih ve toplum kuramıyla iktisadi teoriyi birleştirerek "*iktidarın büyük biçimleri*" olarak adlandıracağımız bir yorum geliştireceğiz.

Kapitalist üretim biçimi

Üretim araçlarının mülkiyeti

Devlet, sınıf ve üretim ilişkileri

Toplumsal Marksist kuramın temel kavramı, tarihin bir aşaması olarak, *üretim biçimidir*. Üretim biçimi üretim ilişkilerine de atıfta bulunarak mülkiyet ilişkilerini (üretim araçları, şirketler ...), bağımlılığı (emekçi köle midir, ücretli midir? bir işverenden diğerine serbestçe geçebilmekte midir?), gücü (kim hangi kurallara göre yönetir?), işbölümünü (şirket sahibinin, çalışanların görevleri nedir?), gelirlerin oluşumunu (rant, kâr, ücret, faiz...) içinde barındırır.

Bireylerin üretim ilişkileri içindeki konumları, sınıfların tanımı için de bir temel sağlar. Sınıflar ile üretim ilişkileri arasında türdeşlik ve uygunluk vardır.

Ezilen sınıflar karşısında hâkim sınıfların gücü, ulusal ve uluslararası arenada haklar ve yükümlülükler konusuna benzer bir şekilde, kısmen bireysel başlıklar altında yürütülmüştür. Bu hakimiyetin topluca uygulanması ve konulan karşılıklı haklar, kurumların *devletçi* niteliğini göstermektedir. Bu yapı, düzenin ve sosyal işbirliğinin bekçisidir.

Kapitalist üretim biçiminde, üretim ilişkileri tanımıyla ilgili temel nokta, özel mülkiyete ait üretim araçlarıdır (işletmeler). Kapitalistler mülkiyetin sahibidirler; işçilerinse (proleterler) sadece ücret karşılığında sattıkları emek güçleri vardır. Kapitalist mülkiyet, üretim araçlarının temin

etme (satın alma ve satma) ve onları kullanma yani işletme yetisine sahiptir. Hukuki anlamda mülkiyet, birinci görünüme uyar; şirketlere sahip olunur. Bu mülkiyetten yeni haklar doğar (yönetim kontrolü, gelirler...).

İkinci Bölüm'de belirtildiği gibi, modern kapitalizmde mülkiyet, halka açık şirketler yoluyla ifade bulmaktadır. Hissedarlar yetkilerini banka veya yatırım fonları gibi, finansal kurumlarda yoğunlaştırdıklarından yönetim ücretlilere devredilmiştir. Burada kapitalist üretim biçiminin temel ifadesi olan kapitalist mülkiyet ilişkilerinin çatlaması söz konusudur. Daha önce açıklandığı üzere üç ayrı görünüm arz eder: *1)* halka açık şirketlerin ortaya çıkışı, *2)* hukuki mülkiyet ile yönetimin ayrışması, *3)* iş ile işçi arasındaki mesafenin gittikçe belirginleşmesi. Üretim ilişkilerinin üç bileşeni, mülkiyet, işletme yönetimi ve emek, dönüşüm geçirdikleri gibi birbirlerini de etkilemektedirler.

Sermaye

Üretim araçları mülkiyetinden daha önce bahsettik, fakat kapitalistin elinde bulundurduğunu sermaye olarak adlandırılması ve Marx'ın temel eserinin ismini *Kapital* koyması tesadüf değildir. Bazen, sermayeyi kâr etme amacıyla kapitalistin verdiği avans olarak tanımlıyoruz. Marx'ın tanımı ise tam olarak şöyledir: ***kendi kendine büyüyen bir hareket içindeki değer*** (tabii öncelikle ***değerin*** ne olduğu anlatılmalıdır). Bu inceleme *Kapital*'in II'nci cildinde olduğu gibi, bazen çok teknik bir görünüm sergiler. İşletme içinde sermaye anında ve sürekli olarak biçim değiştirebilir: kasada para biçiminden, mağazadaki metaya ve üretim araçları biçimine (hammadde, işgücü, makine ve inşaat) dönüşebilir. Bu farklı öğelerin bir biçimden diğerine geçişleri (tanımdaki "hareket") Marx'ın *sermaye dolaşımı* tanımına denk düşmektedir.

Sermaye kavramının incelenmesi bizi *muhasebe* gibi yeni bir alana yöneltmektedir. Çeşitli biçimlerde (para, metalar, imalathanedeki üretim araçları ve imalathanenin kendisi) varlık gösteren sermaye yığınları ya bilânçonun aktifinde tutulur ya da ileriki sermaye kaynağı, borç, hisse senedi basımı veya işletmenin kârının tutulması gibi işlemlerin yazıldığı pasif tarafta kalır. Toplam sermaye veya gelişmiş sermayeye kâr getiren oranlar gibi değişkenlerin tanımlanmasını atlarsak, yöneticilerin uygulamalarına doğru giden köprüyü kurmuş olur ve kendimizi imparatorluğun kapısının önünde buluruz.

Kapitalist sömürü ve yapısal niteliği

Üretken işçinin sömürüsü

Marx'ın kapitalist *sömürüden* anladığı aslında çok somut bir olgudur. Tanım olarak, nüfusun bir kısmını oluşturan üretim araçları sahiplerinin, ücretlilerin bir kısmını oluşturan üretken işçilerin doğrudan üretim sürecindeki çalışmalarından faydalanmasıdır. Burada bahsedilen elbette ki sömürü türlerinden (yaş, halk, kültür vb.) sadece bir tanesidir. Bir başkasının emeğinin meyvelerine konmayı, ki gelirin ve gücün temelini bu oluşturur, haklı göstermek için egemen sınıflar sosyal görevlerini öne sürebilirler. Örneğin katılımları oranında sermayeyi ve yönetimi geliştirdiklerini vurgularlar. Ancak, bu durum onların üretim araçları mülkiyetindeki tekelleşme üzerine kurgulanmış sosyal yapılarının doğasında hiçbir şey değiştirmez.

Kapitalist, çalışanın *emek gücünü* satın alır. Böylelikle, işçinin emek gücünün karşılığında aldığı ücretle satın alabileceğinden daha fazla emek, Marx'ın dediği gibi daha fazla değer elde eder. Burada kapitalistin üretim araçlarına sahip

o masının belirlediği bir güç ilişkisi söz konusudur. On saatlik bir emek sarf edilmesine rağmen işçinin günlük ücreti sadece beş saatlik emeğine eşdeğerdir. Aradaki fark, örneğimizdeki beş saat, *fazladan çalışmanın* belirlediği *artı-değer*dir. Kapitalistin gelir kaynağıdır.

Marx'ın gösterdikleri arasında en önemli unsurlardan birisi, bu el koymanın, emek gücünün satın alınması dâhil, bütün alış verişlerde geçerli bir kural olduğudur. Buradaki tez, sömürünün *yapısal* bir karakteri olduğu ve bu açıdan normal ücretten daha az ödemek veya normal fiyattan daha yüksek bir fiyata satın almak suretiyle piyasa kurallarını bozmadığı, çünkü piyasanın kendisinin bu şekilde işlediğidir.

Sömürünün genel-geçerliliği ve değer kavramı

III. cildin başında, bundan böyle kâr diyeceğimiz artı-değerin her zaman için oluştuğu, yani yalnızca fazladan çalışmanın gerçekleştiği bir şirkete (veya sektöre) ait olamayacağı söylenmektedir. Bu genelleme sömürü kavramına kolektif bir özellik katmaktadır.

Normal koşullarda artı-değer, harcanan emek miktarıyla doğru orantılı olarak elde edilir. Fakat piyasada üretilen malların fiyatları, önceden yatırılan toplam sermayeye (ücret ve diğer bileşenleriyle) oranla oluşan kâra göre düzenlenmektedir. Böylece toplam artı-değer dağıtılmış olur. Sanki kapitalistler ekonomideki tüm üretimi kapsayan devasa bir işletmede, peşin verilen fonları bölüşür gibi artı-değeri paylaşırlar. Bu bölüşüm, herkesin azami ölçülerde almayı denediği ama sadece kendi hissesine düşen payı alabildiği bir mücadelenin sonucudur (kapitalist rekabet kanunu).

Bir iktisadi kolda veya işletmede yaratılan değer ile bir diğerinde oluşan değer birbirinden farklıdır. Genel olarak,

işçi ürettiği malın sadece bir bölümünü almaktadır (örneğin buğday hasatının yarısını) veya ürettiği ürünün fiyatı ile girdileri arasındaki farktan daha az bir pay kendisine ücret olarak ödenmektedir diyebiliriz. Her halükarda sıkça kullanılan iki kavram olan, *miktarları* ve *fiyatları* belirtmemiz yeterli olacaktır.

Artı-değerin bir işletmenin elinde toplanması veya bir diğerinde oluşabilmesi, toplumsal özü belirleyen emeğin yer değiştirmesini konu alan üçüncü bir kavrama başvurmamıza neden olmaktadır. Böyle bir kavramın yokluğunda, farklı işletmelerdeki sömürünün ortak bir ölçütü olamayacağından, işletmedeki toplam gelir ile ücretler (ücret ve kârlar) arasındaki fark sömürü olarak değerlendirilecektir. Her sektör, kendi teknik özellikleri doğrultusunda (saç kesilir gibi petrol üretilemeyeceğine göre) belli bir ücret-kâr oranına sahiptir. Dolayısıyla işçiler farklı sektörlerde farklı ölçülerde sömürülecektirler. Marx bu görüşe katılmaz. Her işçi kendi emeği kadar değer yaratır ve alım gücü sadece yarattığı değerin bir kesitine eşittir. Kapitalistler, fiyatların oluşumu çerçevesinde, bu artığı paylaşırlar.

Sömürüyü *ispatlayan* şeyin, her ne kadar içinde yer alsa da, değer kuramı olmadığını not etmek gerekir. Ancak, değer kuramı kapitalist sömürü çarklarının devamını sağlar.

Değer kuramı, kapitalist sömürünün tanımını, farklı iktisadi kollarda gerekli emek yoğunluğu ve normal ücret hipotezinin geçerliliği altında kendi yapısal ve toplumsal özellikleri içinde koşullandırmaktadır. Farklı tekniklere sahip olsalar da aynı iktisadi kolda (benzer faaliyet gösteren şirketlerde) istenen yeteneklerin aşağı yukarı aynı olduğu göz önüne alınır. Bu simyanın içeriği, gerekli toplumsal emektir.

Kapital'*in kavramları içinde sınıfların tanımı*

Komünist Parti Manifestosu'nun başında Marx, Engels'le beraber kapitalist üretim biçiminin sermayedar(burjuvazi)-proleter ayrımını genelleştirerek, sınıf yapılarını yalınlaştırdığından bahseder. Bu ayrım doğrudan *Kapital*'in emek ve sermaye kavramlarının imgesidir. Bununla birlikte, Marx küçük mülkiyet sahiplerini, köylüleri ve küçük kapitalistleri de kapsayan geniş kümede, giderek azalacağını tahmin ettiği bir kesimin, *küçük burjuvazi'nin* tanımını yapar.

Tam olarak Marx'a ait olmayan bir terminolojiyle burjuvazi içinde birçok kesim ayırt edilebilir: *1)* toprak sahipleri; *2)* aktif sanayici veya tüccar kapitalistler; *3)* finansçılar yani finansal kurumlardaki sermayedarlar; *4)* rantiyeler (alacaklılar ve hisse senedi sahipleri). Bu sınıflar veya sınıfsal kesitler, iktisat kuramının kavramları çerçevesinde, üretim süreçlerindeki konumlarına göre tanımlanırlar. Aynı zamanda üretken sermaye ve üretken emek farklılaşmasından hareketle, kapitalist-proleter bölünmesine varırız ve sanayi sermayesi veya ticaret sermayesi kavramlarıyla sanayicileri ve tüccarları aynı isim altında birleştirebiliriz (Çerçeve 8). Yönetime dahil olmayıp sadece fon sağlayan kapitalistler, alacaklılar ile hissedarlar rantiye sınıfıyla bağdaştırılabilir; banka sermayesine bankerleri ve finansçıları ekleyebiliriz; toprak sahiplerinin kapitalist rantından geçinenler olduğunu söyleyebiliriz (yeni ücretli kesimin ve yönetici kadro sınıflarının incelenmesini bir sonraki bölüme bırakıyoruz).

Sınıfsal temele oturtulmuş üretim ilişkileri farklı üretim biçimlerine sahip olabilir. Feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasındaki Fransa'da, Ancien Régime (*eski düzen*, ç.n.) toplumu buna örnektir. Farklı üretim süreçlerine özgü ilişkiler çerçevesinde *sosyal biçimlenmeden* söz edilir. Örneğin

ÇERÇEVE 8

Egemen sınıf katmanlarını tanımlayan iktisadi kategoriler

Egemen sınıf katmanlarının tanımlanması iki büyük teorik alana gönderme yapmaktadır: artı-değerin bölüşümü ve sermayenin dolaşımı. Buna bir de, bu alanların temelinde tarif edilen banka sermayesini eklemek gerekir:

• Toplam artı-değer, kâr, faiz ve rant olarak ayrılır. Rant, doğal kaynak, özellikle toprak sahiplerinin geliridir. Faiz, *borç veren* olarak tanımlayacağımız alacaklı kapitalistlere gider. Faizi alanlar, fonlarını yönetimde yer almadan şirketlerin emrine sunarlar, karşılığında götürü usulü sözleşmeye dayalı bir gelir sağlarlar. Marx bu gruplandırmaya hisse senedi sahiplerini de katmaktadır. Bu sınıfa dâhil kişiler, gelir olarak her yıl dizenli olarak şirket kârından pay (temettü) alırlar. Alacaklılar ve hissedarlar grubu, toprak rantından faydalananlardan ayırt edilmek koşuluyla, rantiye olarak adlandırılabilir. Kendi fonlarını şirket için kullanan, şirketin yönetiminde yetkili olan ve gelirleri şirketin içinde kalan kârların bir kısmından oluşan (şirket kârı) aktif kapitalistlerden ayrılmaktadırlar. Doğal kaynak sahipleri, alacaklılar ve hissedarlarla aktif kapitalistler egemen sınıfların üç parçasını oluştururlar.

• Sermaye, hareketli bir değer olup çeşitli biçimlerden birer birer geçer: paraya, A; metaya, M; ve üretken sermayeye, yani üretim yerindeki sermayenin bileşenlerine, P dönüşür. Sadece *sanayi* sermayesi para biçiminde başlayarak tüm döngüyü tamamlar: A – M...P...M' – A' (üsteki virgüller artışı yani artı-değeri gösterir). Sanayi sermayesi döngüsünün en hayati noktasında üretim (P) bulunmaktadır. Bazı işletmeler alım ve satım konusunda uzmanlaşırken, diğerleri ticari işlemlerde ve mali konularda (ödeme ve tahsil etme, hesapların tutulması vs...) yoğunlaşmaktadır. A – M – A' ve A – A' ile gösterilen iki ayrı kesikli devre daha vardır. Bunlardan ilki *ticari sermayeye*, ikincisi ise *paranın ticari sermayesine* aittir. Böylece şirket sahibi sanayi kapitalistlerinin yanında iki yeni kapitalist kesim daha ortaya çıkmaktadır.

• Banka sermayesi ise, iki farklı fonksiyonu olan kendine özgü bir sınıflandırmadır. Ödünç vermek (veya hisse senetlerini saklamak) ve parasal ticaretin gereklerini yerine getirmekle mükelleftir. Bu işe yatırılan sermaye, hissedarlar ve alacaklılar tarafından kısmen veya tamamen finanse edilir. Bankerler de kapitalist sınıfın bir kesimini oluştururlar.

18. yüzyıl Fransa'sında feodal mülkiyet sahipleri ile kapitalistler birlikte var olabiliyorlardı. Fakat geçiş dönemi oldukça karışık melezleşme olaylarının da kaynağıydı. Toprak sahipleri, feodal mülk sahipliğinden toprak sahibi kapitalistler kategorisine geçerek ilk değişime uğruyorlardı. Bilindiği üzere bu sınıf, yaşam düzeyini korumak için gitgide kapitalist faaliyetlere yönelmek durumunda kaldı.

Sosyal aktör olarak sınıf

Dönüşüm halinde olan veya kökleşmiş sınıfları, üretim ilişkilerinin doğrudan ifadesi olarak alan bu bakış açısı içinde pek çok sınırlamayı barındırmaktadır.

En zengin kapitalist aileler, varlıklarını genellikle çeşitli türlerdeki faaliyetlere yatırırlar. Örneğin aynı anda toprak sahibi ve banker olabilirler, bu nedenle böyle bir ayrımın pek anlamı kalmaz. Bu tarz bir tanımlamanın anlamlı olabilmesi için, kapitalistin bir tane temel görünümünün olması gerekir (öncelikle banker, ikincil olarak toprak sahibi gibi...).

Üretim ilişkilerinde sahip olunan yer, sınıf tanımının iktisadi temelini vermektedir. Aynı zamanda sınıf, uygulamaları ve kurumlarıyla (siyasi, kültürel...) sosyal aktör olarak da varlığını sürdürür. Aşina olduğumuz eski kavramlarla ifade edecek olursak, aktör olarak nitelendirilen sınıf, *kendinde sınıf* yerine *kendisi için sınıf* olarak tanımlanır. Bu noktada tarih, sınıfın geri kalan çoğunluğuna göre siyasal anlamda daha sıkı ilişkiler etrafında birleşmiş öncü bir kesimin varlığını göstermektedir. Bu tip yapılanmaları işçi hareketlerinde (sendikalar, partiler, kültür ve dayanışma dernekleri vb.) veya egemen sınıfların içinde görmekteyiz. Tabii ki bütün sermaye aynı şekilde davranmaz, fakat egemen sınıfların bazı kesimlerinde (en büyüklerinde), kurumlar etra-

fında ortak bir yapılanmadan söz edilebilir: çok büyük şirketler, önemli finansal kurumlar ve devlet gibi.

Çağdaş incelemelerde, temsilcilerin önemi, kurumları sınıflara ikame etmektedir. Örneğin işçiler yerine sendikalar ön plana çıkarılır. Özellikle çokuluslu şirketler gibi büyük işletmeler siyasetçilere baskı kurmak gibi eylemlere girişmişlerdir. Sınıflar görünmez hale gelmektedir. Ancak, bu devasa firmaların arkasında (temel kurumların etrafında toplanan) büyük hissedarlar ve sorumluların olduğu unutulmamalıdır. Bunlar egemen sınıflar için çalışan kişilerdir.

Sınıfsal olarak politik süreçleri (siyasi partiler, seçimler, parlamento vb...) elinde tutmanın güçlüğü büyük ölçüde modern siyasi yaşamın biçiminden kaynaklanmaktadır. Marx, bugünkü anlamının dışında, *siyasi partiler* arasında doğrudan bir ilişki belirler. Örneğin meşruiyetçilerle toprak sahipleri ve monarşi yanlıları ile finansçılar arasında bir bağ kurulabilir. Ama günümüz dünyasında, bir siyasal partinin dayandığı *sosyal temeller* ortaya konulabilse bile katı bir bağlantıdan söz etmek kolay değildir. İşçilerin, yönetici kadroların veya toprak sahiplerinin partilerini birbirinden ayırt etmek zorlaşmaktadır. Bu süreci iyi anlayabilmek için daha geniş bir çözümleme gereklidir (böylelikle iktidarın yapısı ve oynadığı rol hakkında daha sağlıklı bilgiler elde edilebilir).

Devlet

Devlet erki

Marksist inceleme aşağıdaki başlıklarda bir ayrım gözetmektedir:

• Bireyler ve (sınıflardan bağımsız olarak) gruplar arasındaki çatışmalara çözüm getiren ve toplum genelinde işleyişi düzenleyen merkezî kurumlar vardır.

• Egemen sınıfların gücünü temsil eden de yine aynı kurumlardır. *Devlet* sözcüğü bazı durumlarda bu anlamda kullanılmaktadır. Buradaki tez, sınıflı toplumlarda geniş bir kapsama alanına sahip bu merkezî kurumların, devletin sınıfsal karakterinden oldukça etkilenmiş olduğudur.

Devlet erkinin içinde, üç faaliyet alanı tespit edebiliriz: *1)* bastırılmış sınıflar karşısında güç kullanmak; *2)* farklı katmanlara ait egemen sınıflar arasında ilişkileri düzenleyen iç kurallar koymak (çeşitli kesimlerin haklarının ve çıkarlarının karşılıklı olarak tanınması); *3)* rekabet halindeki çeşitli ülkelerde egemen sınıfların çıkarını koruyan ve geliştiren bir ulusal ve uluslararası boyut oluşturmak (uluslararası hukuku ve ulusötesi devletçi kurumları düzenlemek veya savaşlarda birebir çatışma halinde olmak). Bu güçlerin uygulanması, egemen sınıfların ticari işlerinin, gelirlerinin yani mülkiyetlerinin ve üretim ilişkilerinin sürdürülmesini garanti altına almaktadır.

Bu tanımın içine bağımsız bir merkez bankası ya da kamu veya özel yayın organları (gazeteler, televizyonlar) gibi devlet kurumlarını da sokabiliriz. Tüm bu sayılanlar üretim ilişkilerinin ve iktidar yapısının devamını sağlamada anahtar rol oynarlar. Demiryolları veya hastaneler gibi bazı teknik kamu organları, bu anlamda devletin bileşenlerine dahil değildir. Bu bilgiler ışığında, Marx'ın öngördüğü sınıfsız bir dünya toplumu, eşsözsel bir biçimde devletsiz olacaktır.

Devletin egemen sınıf iktidarını garanti altına aldığı tezi, Marksist analizdeki en temel çıkarsamadır. Marx, bilimsel ekonomiyi bayağı ekonomiden ayırdığı gibi; devletin, kendisinin ve toplumun ortak çıkarlarını koruyan basit bir araç olduğunu (özerk devlet) iddia eden sıradan incelemeye de karşı çıkar. İki durumdaki bayağılık da birer *savunma* olup mevcut düzenin meşrulaştırılması içindir.

Tarihsel ve bölgesel görünümlerdeki farklılıklara rağmen, devletçi erkin uygulanma biçimlerini, diktatörlükten demokrasiye giden bir sistem üzerinde sınıflandırabiliriz. Burada yapacağımız demokrasi incelemesi olumsuz değerlendirmelere yol açmamalıdır: diktatörlük rejimi altında yaşamaktansa demokrasi içinde yaşamak daha iyidir.

Demokrasi

Demokrasinin tüm kademeleri, toplumsal sınıfların çeşitli kesimlerine kendi çıkarlarını savunma özgürlüğü sunarak egemen sınıflar üzerinde baskı yaratabilir. Çok partili siyaseti, parlamentosu, adalet ve polis yöntemiyle *burjuva cumhuriyeti*, bireyler ve egemen sınıflar arasındaki çatışmaları düzenler. Kanunlar, özel mülkiyetin sınırlarını belirler ve bireysel özgürlüklere saygı çerçevesinde adli makamlar ve polis hukukun üstünlüğünü sağlar.

Ancak egemen sınıfların ezilen sınıflara güç uygulamalarını da demokrasi içinde değerlendirebiliriz. Toplumsal mücadeleler, egemen sınıf içindeki çatışmaların yönetimiyle ezen ve ezilen sınıflar arası çatışmaların yönetiminde farklı kuralların oluşmasına neden olmuştur. Tüm vatandaşlara oy hakkı tanınması siyasi yaşamın devamı için birtakım yeni yöntemleri hayata geçirmiştir. Hukuk, sınıflar arası hiçbir farklılık gözetmediğini söyler, ama bu söylem uygulamadan çok ilkesel bir doğrudur. Yaygın demokrasi anlayışı egemen sınıflara içkin bir yapıdadır. Çünkü hâkim sınıfların iktidarı ile üretim ilişkilerinin sürdürülmesi (örneğin mülkiyet hakkı) hiçbir zaman sorgulanamaz.

Doğrudan şiddet dışında, egemen sınıflar entelektüel yaşamın, eğitimin, iletişim olanaklarının tümüne yakın kısmı-

nı ellerinde bulundururlar ve hizmet bekledikleri partilere finansal destek sağlarlar. Böylece temsilî, seçimli demokrasi üretim ilişkilerinin sürdürülmesi önünde bir tehdit oluşturmaz. Fakat her halükârda, demokratik rejimlerde çatışmalı sokak hareketleri "kamu düzenini bozabilir"

Ezilen sınıflar karşısında, özgürlük ve eşitlik gibi evrensel değerlere verilen referanslar tamamen aldatıcı değildir. Siyasi koşullar elverdiğinde bu değerler, alt sınıfların davranışlarında belirleyici olur. Ama yine de ezilenler, sınıflar arası hiyerarşisinin korunması ve üretim ilişkilerinin sürdürülmesini sorgulayamazlar ve egemenlerin hükmüne tâbi olurlar.

Demokrasinin sınırları

Bazı koşullarda, örneğin savunma, kalkınma gibi konularda veya iç ve dış tehlikeler karşısında burjuva özgürlüğü kısıtlanabilir. Hâkim sınıfların farklı katmanları arasında sürtüşmeler artabilir ve ezilen sınıf mücadeleleri mevcut düzeni tehdit edebilir. Çoğunlukla birbirinin içine geçmiş iki durumda da demokrasinin sınırları belirir ve iç sürtüşmeleri önlemek için otoriter ve etkileyici bir şef etrafında birleşilir. Marx, Louis Napoléon Bonaparte'ın imparatorluğa yükselmesini incelerken bu tarz bir duruma işaret etmektedir [Marx, 1852]. Farklılıklarına rağmen 20. yüzyılın faşist diktatörleri de uç birer örnek olarak ele alınabilir. Nazizmin birbirinden farklı ve karışık gerçeklere dayanması, komünist hareketin Nazi diktatörlüğü tarafından durdurulmuş olduğu gerçeğini bertaraf etmez. Şili'de Pinochet veya Latin Amerika'daki diğer diktatörler, neoliberal düzenin yolunu açmaya çalışan ulusal egemen sınıflar ve ABD adına çalışmışlardır. Hâkim sınıflar tarafından iç özgürlüklerin askıya alınması ve diğer sınıflar üzerinde kurulan

yoğun baskı ve şiddet geçicidir; genellikle faşizmin işlediği cinayetler, toplumsal düzen yeniden kurulduğunda lanetlenir. Fakat her zaman için bu süreçleri gerektiğinde tekrarlanabilecek, demokrasinin askıya alınıp sonra yeniden tesis edildiği dönemler olarak algılamamız gerekir.

Uzlaşma, hegemonya ve iktidarın yapısı

Çağdaş bir yaklaşımla, düzenin ekonomik yönüne vurgu yapacak olursak, demokratik toplumlarda egemen sınıf iktidarı uygulamada birtakım uzlaşmalara bağlıdır (bu uzlaşmalar egemen sınıfların kendi içinde olabileceği gibi üst sınıflarla bazı ara sınıflar ve ezilen sınıflar arasında da olabilir). Nüfusun bir kısmı mevcut olan refah ortamına eklemlenmiştir ve bu durum orta sınıfların davranış biçimlerinde kendisini gösterir. Günümüz toplumlarını incelerken bu anlaşmaları belirlemek ana noktalardan birisidir. *İktidarın büyük dönüşümü* diye adlandıracağımız olguyu sınıflar arası anlaşmalar biçimlendirmektedir (ileriki bölümlerde Keynezyen ve neoliberal uzlaşmalara değinilecektir). Uzlaşmanın farklı bileşenleri aynı ağırlığa sahip olmazlar, bazı egemen sınıflar daha *hegemonyacı* bir tutum gösterir. Yani üstünlükleriyle lider olanlar diğer tarafları nüfuzu altında tutar. Öteki gruplar da bu yapılaşmaya bir biçimde dâhil olurlar; örneğin kendilerine sağlanan bazı kolaylıklardan yararlanıp karşılığında egemenlere destek sağlarlar.

İktidarın bu yapısı, bizleri modern kapitalizmdeki siyasi parti tanımları üzerine düşünmeye sevk eder. Partiler genellikle dış görünüşlerine göre tanımlanırlar, çünkü büyük çoğunluğu ya hükümettedir ya da iktidara taliptir. Üniversitelerde, neoklasik veya Keynezyen politikaların arkalarındaki toplumsal çıkar gruplarına değinilmeden işlenmesi gibi; partiler de sınıfsal tanımlamalar yapmadan uzlaşmayı

ön plana alan politikalar üretirler. Örneğin ücretlilerin ehine, tam istihdamı fiyat istikrarına tercih eden bir politika izleseler bile kendilerini emek partisi olarak tanımlamazlar. Ancak, akademide ve politikada, sınıf yapılarının ve çıkarlarının ne olduğunu ayrıntısıyla bilinir. Kaçındıkları nokta, temsil ettikleri sınıf çıkarlarını belirten bir etiketin üzerlerine yapışmasıdır. Canlı bir bakış açısıyla bir partinin, kapitalist toplumun ve ekonominin dönüşümü karşısında nasıl konumlandığını ve hükümete geldiğinde icraatlarıyla değişimi hangi doğrultuda yönlendireceğini anlayabiliriz.

Tarihsel dinamikler

Toplumsal mekanizmalar dinamik bir biçimde incelenmelidir. Etkileri kesişen birçok başlık ayrı ayrı ele alınabilir.

Üretici güçlerin devingenliği ve üretim ilişkileri

Birbirini takip eden üretim biçimlerinin, *üretim ilişkilerinin* gelişmesiyle çok yakından ilişkili olduğu temel bir tezdir. Bu iddia, biraz karmaşık bir şekilde ve tüm değer yargılarından bağımsız olarak, üretim hacmine, teknolojiye, yönetim ve işbölümüne, biriken sermayeye, kaynakların kullanımına vb. dayanır. Bu devingenlik, aynı üretim biçiminde safhaların birbirine eklemlenmesinde de mevcuttur.

Üretici güçlerle ile üretim ilişkileri arasında çift yönlü bir bağ vardır. Yeni gelişen yönetim teknikleri, üretim ilişkilerine, üretici güçlerin ilerlemesine katkıda bulunacak çeşitli düzenlemeler yapılmasını gerektirmektedir. Ancak, özellikle üretim ilişkilerinin yapılanmasında krizlerle kendini gösteren gecikmeler gibi birtakım uyumsuzlukların ortaya çıkması mümkündür. Örneğin 19. yüzyılın sonunda üretim birimlerinin büyüklüğü ve gittikçe artan mekanik-

leşme, halka açık büyük işletmelerin gelişmesine yol açtı ve sanayinin yeni karakterini tüm topluma yaydı. Bu süreçleri isimlendirmek zordur, bu nedenle Marx aradaki karşılıklı bağımlılığı anlatabilmek için "üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerinin diyalektiği" ifadesini kullanmıştır.

Sınıf mücadelesi

Marx sınıf savaşımlarında "tarihin itici gücünü" görmüştür. Burjuvazi ve proletarya arasındaki çelişkiden doğan mücadelelerin kapitalist üretim ilişkilerini alt edeceğini, sosyalizm ve komünizme geçişi sağlayacağını savunmaktadır. Fakat sınıf mücadeleleri aynı zamanda, Marx'dan ve günümüze dek süre gelen kapitalist dönemin kendi değişimlerinin de motorudur. Bu süreç Marx'ın zamanında ve günümüzde devam etmektedir.

Manifesto, yükselen burjuvazi ile feodal sınıfın çatışmasının feodalizmden kapitalizme geçişi sağladığını anlatmaktadır. Somut tarihsel koşulların zenginliğiyle bu iki egemen sınıfın (feodaller ve burjuvazi) çatışması her ülkede farklı bir süreç takip etmiş ve ulusal ve uluslararası işbirliği ve melezleşmelerle gelişmiştir. Bazı ülkeler yol gösterici olurken diğerleri de onları takip etmiştir. Fransız Devrimi gibi köklü siyasal değişimler, toplumsal mücadeleye dayanan dinamikler olmadan gerçekleşmemişlerdir. Ancak değişimlerin nereye kadar uzanacağı sorusu genellikle muğlâk kalmıştır. Çünkü radikaller, burjuva düzeninden daha devrimci bir sosyal düzen kurmak istemişlerdir. Bu çerçevede, sınıf mücadeleleri, ezen ve ezilen sınıfları, egemen sınıf katmanlarını, ulusal ve uluslararası boyutları içeren bütünlüklü bir sistem içinde algılanmalıdır.

Yorumlamalardaki hiyerarşi iktisadi işleyişe *altyapı* ve *üstyapı* ayırımından kaynaklanan temel bir mevzi sağlamaktadır. Üretim ilişkileriyle ekonomik süreçlerin altyapıya ait olduğu vurgulanmaktadır. Üstyapı kavramıysa kurumlara ve siyasi, kültürel, ideolojik süreçlere atıfta bulunur.

Üstyapıların kendilerine özgü dinamikleri ve tarihleri mevcuttur. Karakteristik yapıları geçmişlerinden miras kalmıştır. Bununla birlikte altyapının unsurları büyük ölçüde üstyapıların özelliklerini belirleyerek üretim ilişkilerini sürdürme işlevi görür. Aynı şekilde üstyapının da altyapı üzerinde *geriye dönük* bir etkisi vardır. Bu etki analizin temel direği olmasa da enteresan bir noktadır. Örneğin, burjuva toplumunda eğitim kurumları, bazı sosyal fonksiyonları üstlenmiştir. Kapitalist işbölümü çerçevesinde, farklı yetkinliklerle üretime katılımı sağlarlarken, kurulu düzene ve güç odaklarına saygılı yerleşik değerler sistemini devam ettirirler. Bu açıdan eğitim kurumları, kapitalist düzenin yeniden üretilmesinde doğrudan etkili olacak şekilde altyapı tarafından belirlenir.

Yönetici Kadrolar Varsayımı

Yüz elli yıldan beri kapitalizm dönüşmeye devam etti. Acaba günümüz gerçeklerini anlamak için, 19. yüzyılda oluşturulmuş bir toplumsal teoriye başvurulabilir mi? Bu bölüm bu soruya olumlu cevap vererek tarafsız olmadığını göstermektedir. Ancak bu kanı, söz konusu kuramsal yapının yetersizliklerini görmemezlikten gelmemizi ya da 19. yüzyılın ortasından itibaren oluşan değişiklikleri inkar etmemizi gerektirmez. Sınıfsal anlamda (kapitalistler, yönetim kadroları, çalışanlar, üretenler...), kapitalist evrimin sonuçlarını kavrayabilmek için Marx'ın tezlerini *revizyona* kadar uzanan bir yelpazede yeniden incelemek gerekir [Duménil et Lévy, 1998].

Bu yeniden yorumlamanın merkezinde, mülkiyet ve yönetim ayrımıyla, yönetici kadroların ve görevlilerin mal sahibi kapitalistler karşısında gittikçe artan öneminin gözlemlenmesi vardır. Marx bu değişimleri, kapitalist üretime uygunluk rotasından sapmayarak incelemiştir (Çerçeve 9).

ÇERÇEVE 9

Üretim ilişkilerindeki dönüşümlerin Marx tarafından incelenmesi

Marx, kapitalist mülkiyetin, özellikle mülkiyet ayırımının ve yönetimin ilk dönüşümlerini göstermiştir. Bu süreç daha sonra finansın gelişimine ve yönetimle ilgili konuların ücretli üst düzey yöneticilerin elinde toplanmasına yol açmıştır. "(...) sermayenin basit sahibi finansal kapitalist (*alacaklı ve hissedarlar*), aktif kapitalistle karşı karşıya geliyor. Bankalarda mevduat hesabı olan, şirketlere borç veren finansal kapitalist, kredilerin çoğalmasıyla toplumda önemli sosyal bir öğeye sahip oluyor" [Marx, 1884, Böl: 23, s: 52].

Bu ayırımla birlikte, İşletmeyi temsil eden yönetici mal sahibi karşısında yetkilerini artırıyor: " (...) en basit anlamda yönetici hiçbir şekilde sermaye sahibi veya borç alan sıfatı taşımamaktadır. Ayrıca aktif sermayenin gereklerini yerine getiren bir fonksiyonu yoktur. O sadece memurdur (verilen görevleri yerine getirir) ve bu durum üretim süreci içerisinde kapitalistin rolünün gereksiz hale dönüşüp ortadan kalktığını gösterir" [Marx, 1894, Böl: 23, s: 52-53].

İşletmedeki gelişmeler sonucu işçilerin becerilerinin ellerinden alınmasına gelince, *Kapital* bu konuda gayet açıktır: "Genel olarak bilgi, zekâ; çiftçinin ve bağımsız zanaatkârların küçük çapta gösterdikleri beceriler, zekâ ve irade (...) tüm üretim birimlerinde maalesef gerekli kılınmamıştır. Üretimin entelektüel gücü sadece üretim birimlerinin sınırlı bir bölümünde gelişmektedir, geneline yakın diğer bölümündeyse tamamen ortadan kalkmaktadır. Bölünmüş işçiler sermaye karşısında daha da güçsüzleşmektedirler (...). Bu ayrılık basit işbirliği sürecinde filizlenip oluşmaktadır. Kapitalist, etrafından soyutlanmış işçi karşısında birliği ve bir toplulukta çalışma iradesini temsil etmektedir. Bu durum küçük imalatta daha da gelişmekte ve işçiyi küçük parçalara ayırarak sakatlamaktadır. Süreç en sonunda büyük sermayeyi de etkisi altına alır ve bilim adına emekten bağımsız bir üretim gücü yaratılıp sermayenin emrine verilir" [Marx, 1967; Böl: 14; s: 50].

Marx üretim ilişkilerinin derinden bozulduğunun farkındaydı. Bu evrim, kapitalizmin aşılması bakımından önemliydi: "kapitalist üretim biçiminin kendi içinde ortadan kalkması söz konusudur ve böylece çelişki kendi kendini imha edecektir. Dolayısıyla çelişki, yeni bir üretim biçimine geçiş evresi olarak gözükmektedir." [Marx, 1894, Böl: 23; s: 104].

Sınıf yapısının değişimi

Bu kısımda, yöneticilerle kapitalistleri ilgilendiren dönüşümün iki farklı görünümünü tanımlayacağız.

Yönetim kadroları sınıfı

Yönetici kavramı geniş bir sosyal mertebeyi ifade eder. *Menajer* veya *işletmeci* olarak da adlandırabiliriz. Fransa'da bu terim hem özel sektörü, hem de hiyerarşi sırasına göre en tepeyi çağrıştırmakta olduğu için iki anlamı da beraberinde taşıyan, yönetici kadrolar terimini kullanmayı tercih ediyoruz. Karar alma görevlerini yerine getiren yönetici kadrolar, ücretli çalışanların üst tabakasını oluşturmaktadırlar. Şirket bünyesinde, mühendis, pazarlamacı, finansçı, araştırmacı gibi çeşitli görevlerde bulunurlar. Aynı şekilde kamu sektörünün yönetiminde de bu yapı geçerlidir, Devletin tüm kurumlarında yüksek bürokratlar görev yapar. Burada söz konusu olan, emekli sandıkları tarafından belirlenmiş bürokratik bir sınıflandırma değil üretim ilişkilerine karşılık gelen profesyonel uygulamalardır.

İlk adımlarından itibaren değişim süreci önemini hiç yitirmemiştir. İlk olarak yönetici kadroların ve görevlilerin sayıları artmıştır. Daha sonra kapitalizmin işleyiş biçimi tamamen değişmiştir. Artık bu eğilimleri değişmeyen ana gerçekliğin basit bir istisnası olarak görmek mümkün değildir. Marx, bu durumun embriyonik halini doğru değerlendirmiştir.

Bize göre, yönetici kadrolar, kapitalist-proleter düzleminde yeni bir sosyal sınıf olarak gözükmektedirler. Onları basit bir sosyal katman veya bir kısım ücretli olarak adlandırmak olanaksızdır. Yönetim kadroları bugün bir ara sınıfı temsil etmektedirler, çünkü kapitalist mülk sahipleri tarafından yönetilmekte ve işçileri yönetmektedirler.

Yeni bir aktör: Modern finans

Marx, 19. yüzyılda bir finans sınıfının oluşmakta olduğunun da altını çizmiştir. Fakat asıl olarak, 20. yüzyılın başından itibaren sosyal bir aktör olarak *finanstan* söz edebiliriz. Finansal yapılanma, bu dönemde kapitalizmin gelişmesinde ve sınıf mücadelesinde önemli roller üstlenerek kendini göstermektedir. Kapitalist sınıf şahsen bu mücadelelerin hepsine müdahalede bulunmamış, etkinlik biçiminde değişiklikler olmuştur. Bu sınıfı, geleneksel kurumlarının yanında (dernekleri, partileri, devlet vs...) finansal kurumlar da temsil etmektedir.

Kapitalist sınıf öncülüğü, kurumları ve *finans* terimiyle Altıncı Bölüm'de değindiğimiz *kendi için* sınıf tanımını pekiştirmektedir. Genel olarak sermaye sınıfını iki perspektiften kavrayabiliriz:

- Üretim araçları mülkiyeti geniş bir insan kümesi etrafında şekillenmektedir. Bunlar, büyük-küçük şirket patronları, hissedarlar veya alacaklılar, işletmeyle yakın veya uzak ilişkileri olan, kurumlarda (dernekler, işveren birlikleri vs...) ve mücadelelerde yer alan kişilerdir.
- İkinci sınıflandırma ise kendisi için sınıf olup, ilkine dayanmakta fakat ondan farklı olarak daha bütünlüklü bir profil çizmektedir. Bu kategori, birçok kurumu (bankalar, fonlar vs...) ve yönetimde doğrudan bulunmayan mülk sahipleri (alacaklılar, hissedarlar, büyük kapitalist aileler vs...), finansal kurumların büyük yöneticileri gibi egemen sınıfların yüksek ve aktif tabakalarını birleştirmektedir.

Piyasa ve örgütlenme: Toplumsallaşma

Marx'ın kapitalizmdeki dönüşüm analizinde ana nokta olan *toplumsallaşma* kavramı, yönetici kadrolarla modern

inansın artan rolünün tahliline de dâhil olmaktadır. Buradaki temel düşünce, bireysel süreçten örgütlenmeye doğru giden evrim –büyük işletmelerde, kurumlarda, ulusal veya uluslararası düzeyde– ve beraberindeki dönüşümdür. Kapitalizm, üretim ilişkilerinin doğrudan yapı değiştirmesine bağlı birçok bileşeniyle sürekli olarak bu tarz bir harekete yol açmaktadır. Burada söz konusu olan yeni bir biçimde düşünme biçimidir:

- Kapitalizm gittikçe daha büyük işletmeler yaratmaktadır. Üretim ve yönetim ile ilgili tüm işler, *ex ante* örgütlü ilişkiler çerçevesinde ve piyasa dışında gerçekleştirilir. Bu süreç genişleyerek akıl almaz bir boyuta ulaşmıştır.
- Kapitalizm, piyasaların ve iletişimin yollarını açar, şirketler arası ilişkileri genişletir. Böylece işbölümünün ilerlemesini sağlar. *İşbölümü*, gitgide karmaşıklaşan uzmanlaşmayı artırır ve iç ilişki ağlarını örer.
- Sermayenin kişisel mülkiyeti üretim artışını frenler. İkinci Bölüm'de bahsettiğimiz üçlü devrim bu engeli ortadan kaldırmıştır. Finans, büyük miktarda sermaye yığınlarının toplanmasına neden olmakla kalmaz, değişik sektörlerde gittikçe daha güçlü ve önemli hale gelen kurumlar vasıtasıyla, pek eşitlikçi olmasa da bir paylaşımı sağlar.
- Daha önce belirttiğimiz üzere kapitalist işbölümünün ilerlemesini sağlayan mali sistemin gelişmesi, belli bir merkezî toplumsal düzen tanımlanmaksızın mümkün olmaz. Gerekli düzenlemeler, toplum nezdinde bireysel kararları uyumlulaştırmaya çalışan makro iktisadi politikalar tarafından gerçekleştirilmektedir.
- Bunlara bir de sanayi politikalarını, ulaştırma enerji gibi kamu hizmetlerini, eğitim, araştırma, sağlık işlerini üstlenmiş kurumları ekleyebiliriz.

Yönetimde vekâlet (kamu ve özel sektörün en üst düzeyde yer alan yöneticiler), kapitalist düzen üzerinde potansiyel bir tehlike yaratmaktadır. Diğer bir tehlike de enflasyonun borç alanların lehine ve alacaklıların aleyhine önemli bir gelir transferini sağlamasıdır. İzlenen politikalar egemen sınıfların gelir ve zenginliklerini etkilemektedir. Ne zaman ki devlet erki, birilerinin çıkarlarını zedeleyen, diğerlerininse yararına olacak sermaye dağıtım süreçlerine mali politikalar ve faiz oranlarıyla doğrudan katılır veya kamulaştırma özel mülkiyetin yerini alır; o zaman işler daha da ciddileşir.

Finans kesimi her zaman bu alanlarda mücadele verir. Bir yandan mülkiyet sahiplerine bağlı güçler, finansal kurumlarda eskisinden daha kuvvetli bir şekilde toplanırken, öte yandan devletin ekonomiye artan müdahalelerine karşın finans, makro iktisat politikaları üzerindeki egemenliğini sürdürmeye çalışır. Tüm toplumun işleyişine yön veren müdahalelere, kendi çıkarlarını korumaya yönelik olanlar hariç, her zaman kuşkuyla bakmaktadır.

Bütün bu süreçlerin bileşimi genel olarak, artan toplumsallaşma çerçevesinde, kapitalizmin işleyişini olumsuz etkiler. Gelir akışının dağılımı değiştirilir, kapitalist mülkiyetin temeli ve beraberinde malvarlıkları sorgulanmaya başlanır. Fakat günümüz toplumunu halen kapitalist olarak nitelendirebiliriz, çünkü üretim araçlarının üzerindeki özel mülkiyet egemenliği sürmektedir, ama etki biçimleri tamamen değişmiştir.

Yönetici kadrolar ve görevliler: Kapitalizmin orta sınıfı

Yönetici kadroların sınıfsal konumları, Marksist analizde ciddi bir sorun yaratmaktadır. Oldukça taraftar bulan

bir yaklaşıma göre üretken ve üretken olmayan işçiler ayrımını bir kenara bırakıp yerine genel bir ücretliler kavramı koymak gerekir. O zaman temel sınıf çatışması kapitalistler ile *ücretliler* arasında olacaktır. Dolayısıyla artı-değer kavramı bütün ücretli emeğin biçimlerinde tanımsal değişikliğe uğramadan geçerli kalacaktır. Bu seçim Marksist tahlilin önemli ayrımlarını örtmekle eşdeğerdir ve revizyonizmin üstü kapalı biçimidir.

Tersi durumdaysa, *Kapital*'in kavramlarına olabildiğince sahip çıkılarak, işçilerle (üretken emekçi) yönetim kadroları ve görevliler (üretken olmayanlar) ayrımına büyük önem verilir ki, bu aynı zamanda değerlendirmenin zayıflığını da göstermektedir. Bu yüzden biz, ilk önce *Kapital*'in yolunu takip edeceğiz, sonra da onun sınırlarını aşmanın yollarını göstermeye çalışacağız [Duménil, 1975].

Parçalanmış kapitalist işlev

Sermaye açısından, yönetimdeki görevlilerin çoğalan rolleri, artı-değer artışı ve sermayenin dolaşımı (Altıncı Bölüm) gibi faaliyetlerin gelişmesine neden olmaktadır. Bunlar üretken olmayan sınıfa ait olsalar bile yaptıklarıyla işletmeye yarar sağlamakta ve kâr oranlarını artırmaktadırlar. (Çerçeve 10). Marx onları aktif kapitalist sınıfına dâhil etmiştir.

Yönetici kadroların aktif kapitalistlere benzer işleri yerine getirmeleri üretim ilişkilerinde onlara ara bir konum sağlar. Bu kişiler Anglosakson bilimine göre *beyaz yakalılar* olarak adlandırılırlar ki bu nitelendirme bir ara sınıf olarak *küçük burjuva* tanımını doğrulamaktadır [Poulantzas, 1974].

Üretime yakın olmaları veya *toplu çalışma* biçimindeki katmanlarda yer almaları, bu grupların üretim ilişkilerindeki niteliklerini değiştirmez.

ÇERÇEVE 10

Üretken ve üretken olmayan çalışan: üretim ve yönetim

Artı-değer istifçiliğinin ve sermaye dolaşımının yönetimi mesai gerektirir. Marx bu işleri *aktif kapitalist* ve yardımcılarının (yönetici kadrolar) görevleri olarak tarif etmiştir.

Kapitalist işlerin bir bölümü tıpkı bir besteci veya orkestra şefininki gibi *kolektif çalışmanın* içinde, doğrudan üretimle ilgilidir. Bu işler üretken olarak düşünülebilir, çünkü sonuç itibariyle bir emek süreci vardır ve üretime bir değer katılmaktadır. Fakat Marx'ın kavramlarına göre *kapitalist görevlerin çoğunluğu üretken değildir*. Günümüz terimleriyle *işletme* olarak adlandırabiliriz. Bu terim, görevi sermayenin dolaşımını sağlamak olan ticaretten sorumlu görevliyi veya muhasebeciyi de kapsayarak geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bu çalışma biçimlerini üretkenlik dışı olarak sınıflandırmak, yararlarını inkâr etmemize yol açmaz. Onların en önemli amaçları kâr oranlarını *azami noktaya çıkarmak*, yani kârı artırıp, sermaye yatırımlarını mümkün olan en az seviyeye indirmektir. Her ne kadar iki işi görev tanımına göre birbirinden uzaklaştırmak zor olsa da, önemli olan analitik bir ayrıma gitmektir; o da üretim ve yönetim farkıdır.

Üretim	**İşletme**
Üretken emek	⇒ *Üretken olmayan emek*
Değer yaratma	*Kâr oranlarını arttırma*

Kâr oranlarını artırma çabalarının bir maliyeti olduğu gibi (ücret, iletişim, malzeme vs...) sermaye yatırımı da gerektirir (ofisler, büro araçları vs...). Marx burada, *dolaşım giderleri* ve artı-değer tekeline dayalı *değerlenmeye* dikkat çekmekte ve tüm bunların kârları azalttığını vurgulamaktadır.

Yeni küçük burjuvazinin sömürüsü

Marx, üretken olmayan ücretlilerin sermaye sahipleri tarafından sömürülmeleri üzerinde durmuştur [Marx, 1885, Böl: 6; s: 121-122]. Mal sahibi kapitalistin yönetimi bir ücretliye transfer etmesi, işin özünü değiştirmez. Yani eskiden olduğu gibi bu işlerde yine değer yaratılmayacaktır. Dolayısıyla Marx bu sömürüyü artı-değerin yayılmasına indirgemez. Ücretler veya başka şekillerde yapılan harcamalar artı-

değeri aşağı çeker. Bu ücretliler kapitalistler tarafından istihdam edilirler çünkü onların çıkarına çalışırlar. Bu durum özgün bir sömürü biçimi tanımına çok yakın durmaktadır.

Marx bu tahlili kendi siyasal ve kuramsal önermeleri ışığında tehlikeli bir zorlaştırma olarak görmektedir. Belki de konuyu genel olarak ücretlileri incelemeyi düşündüğü esere saklamayı düşünüyordu, çünkü *Kapital*'in neredeyse tamamında üretken emekçi incelenmiştir. *Kapital*'de kapitalist üretim yapısı, artı-değerin kapitalistlerin gelir kaynağı olduğu, üretim biçiminin tarihsel yapısı ve bir gün gelip aşılacağı gözler önüne serilmiştir.

Kapitalist üretim ilişkilerinin mantığını kavramak için, yönetici kadroların bulundukları işlerde nasıl sömürülüp kâr oranlarını artırdıklarını iyi anlamak gerekir. Buradaki ücretlilerin gerçekten üretken işlerde çalıştırılsalar uzmanlıkları sayesinde ne kadar değer yaratacaklarını düşünmek çok fazla anlam taşımaz, çünkü onların formasyonları, doğrudan üretim alanlarında pek geçerli değildir. Bu nedenle, yönetici kadroların kâr oranlarının artırılmasına katkıları ile aldıkları ücretleri karşılaştırmak ne kadar sömürüldüklerini anlamamız için bir ölçüt olabilir.

Post-kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışı

Melezleştirmeler

Kapitalizm geliştikçe karşılaştığımız yenilikleri anlamak için, temel kavramların değişmez olduğunu kabul etmek veya onlara kayıtsız şartsız bağlı kalmak yerine, daha verimli olacağını düşündüğümüz yeni bir bakış açısına sahip olabiliriz: *kapitalizmin toplumsal ilişkileri içinde filizlenen yönetici kadrolar yeni egemen sınıf olma yolunda ilerlemektedirler*. Bu eğilim *kadroculuk* olarak adlandırılabilir. Günü-

müz kapitalist toplumlarının karmaşıklığı, aynı sosyal yapı içinde iki tip üretim ilişkisinin bileşimi olarak yorumlanmaktadır. Dönüşümleri sadece *Kapital*'in kapitalizmin klasik dönemlerini inceleyen kavramlarına göre değil, yeni oluşmakta olan post-kapitalist biçimleri ve yeni bir egemen alt-sınıf olarak ortaya çıkmakta olan yönetici kadroları göz önünde bulundurarak incelemek gerekir.

Üretim ilişkilerini bu şekilde melezleştirmek şaşırtıcı gelebilir. Fakat bu düşüncenin önemli bir geçmişi vardır: Marx'ın da değindiği gibi feodal toplumdan kapitalist topluma geçiş süreci. Örneğin Fransa'da Ancien Régime zamanında, gelirler farklı üretim ilişkilerinin bir bileşimi olarak ortaya çıkmaktadır: bir tarafta feodal hegemonyanın, toprak köleleri, köylüler, zanaatkarlar ve şehirlerdeki tacirler üzerinde feodal rant ve başka haklarla kurduğu egemenlik, diğer tarafta ücretlilerden elde edilen artı-değere kapitalist toprak rantı, ticaret ve imalat şeklinde kapitalistlerce el konulması.

Bu yöntem, her üretim biçimini ayrı ayrı ele alıp algılamamamızı sağlayan kavramlar sisteminin uygunluğunu dikkate almak zorundadır. Marx hep bu şekilde düşünmektedir, fakat 19. yüzyılın kapitalizmi filizlenen yeni biçimler hakkında birkaç cümlelik taslaklarla yetinmiştir. Sosyalizme giden yolun başı veya türevi olan yeni bir üretim şeklinin ilk belirtilerini görmektedir. Bu öngörü yanlış olmasa da çok çabuk varılmış bir değerlendirme olarak kalmıştır (Çerçeve 9'un son paragrafına bakınız).

Kapitalizmin aşılmasında iki taktik

Marx'ın eserlerinden kapitalist üretim biçimini aşılması için iki ayrı süreç düşündüğünü anlıyoruz: Bunlardan biri felaketçi, diğeri ise ilerlemecidir:

• İlki kapitalizmin doğrudan kontrol edemediği güçlerin harekete geçirilmesi ya da cadı kazanı mitosudur: Kapitalizm sürekli olarak üretim güçlerinin gelişmesini tetikler ve her zaman daha şiddetli krizlerin doğmasına neden olur. Bu süreç üretim güçleri ile katı üretim ilişkilerinin arasındaki uyumsuzluğun arttığını gösterir. Bu krizlerin sonucunda ve mücadelesinin gücüyle proletarya (işçi sınıfı) iktidarı ele geçirecektir.

• Diğer bir görüş ise üretimin genel olarak toplumun diğer faaliyetlerine nazaran aşama aşama toplumsallaşması ve mülkiyet sahibi kapitalistlerin işlerini onların adına başkalarının sahiplenmesidir. Marx, hissedarlaşan toplumların gelişimini ve kapitalizmin içinde post-kapitalist ilişkilerin doğuşunu simgeleyen ücretli yöneticilerin ortaya çıkışını, üretim ilişkilerinin sürekli ve ileriye doğru değişime uğraması şeklinde yorumlamaktadır.

Kapitalizm kendi değişimi pahasına da olsa, günümüze kadar gelen yapısal krizlerin ve savaşların üstesinden gelmeyi başarmıştır. Bu süreç bugün de derece derece devam etmektedir. Bu nedenle ikinci senaryo ilkine göre daha anlamlı gözükmektedir.

Post-kapitalizm ve sınıfsız toplum

Eğer herhangi bir üretim biçimi kapitalist üretimin yerini alacaksa bunu ilk elden sosyalizme veya sınıfsız bir topluma geçme olarak yorumlamamak gerekir. Her kapitalist olmayan düzen halkçı ve emekçi olmak zorunda değildir. Büyük olasılıkla, yönetici kadrolar post-kapitalist toplumda egemen sınıf rolünü üstleneceklerdir. Aslında bu durum Marksist kuramın temel öğretilerinden biridir; yani üretim yapısını kontrol eden sınıf toplumsal ilişkilerin ve devletin dizginlerini elinde tutar. Bu durumun başka bir şekli de,

azı özgün oşullar altında sosyalist olduğunu ilan eden ülkelerde gerçekleşmiş; devlet aygıtları işyerlerine göre daha imtiyazlı hale getirilmiştir.

Burada Marksizmin yeniden değerlendirilmesi çerçevesinde şiddetli bir yıkımla, sınıfsız topluma ve proletarya diktatörlüğüne geçişi sağlayacak devrimci tezleri açıkça reddetmek vardır. Bu yorumlama, proletaryanın büyük önemine veda ederek tarihe yeni bir anlam kazandırma iddiası taşır. Öte yandan, 20. yüzyılın başından itibaren sınıfsız bir topluma aşama aşama geçileceğini savunan revizyonizme de daha zayıf bir şekilde de olsa karşı çıkılmaktadır.

Yeni üretim ilişkileri

Yukarıda bahsedilen gelişmeler bizim tahminimize kalan bir gelecek çizmektedir. Kapitalizm içinde doğmakta olan yeni toplumsal ilişkilerden *Kapital*'de Marx'ın yaptığı gibi teorik bir formun yaratılması gereklidir. Bu ilişkiler henüz olgunlaşmamış olduğundan, böyle bir girişimin başarıya ulaşması pek mümkün olmasa da üzerlerinde çalışmak için bir engel yoktur.

Kapitalizmin kendine özgü işleyişi (üretim, ticaret, birikim, teknolojik ilerleme vs...) daha toplumsallaşmış biçimlerde sürecektir. Burada özerk veya *planlı* (merkezî, yukarıdan aşağıya) yöntemlerden hangisinin daha baskın olduğu önemli değildir.

Kapitalizmdeki yeni üretim ilişkilerinin ilk belirtileri işletme alanında ortaya çıkmıştır. Temel olarak, yönetimde başkalarının yetkili kılınması önemli kutuplaşmalara yol açmış, idari işlerle şirketteki diğer rutin uygulamaları birbirinden ayırmıştır. Kesin sınırlarını çizmenin oldukça zor olduğu bu ayırım yönetici kadrolar ile işçilerin arasındaki farka dayanmaktadır. Üstelik süregelen mücadeleler üre-

tim ilişkilerini şekillendirdikçe bu tip tanımlamaları yeniden gözden geçirmek gerekir. Değişimi basit bir teknik işbölümü olarak değil, yönetici kadroların gelecekteki yeni egemen sınıfı belirleyecek sınıfsal ilişkileri oluşturması olarak görmek gerekir.

Üretken olan ve olmayan emek ayrımına dayanan ve yönetici kadroları kapitalizmin orta sınıflarıyla birleştiren eski anlayış geçerliliğini yitirmiştir. Yeni sınıf ilişkileri çerçevesinde çalışanları *görevliler* diye nitelendirebileceğimiz bir anlayış vardır. Üretim ilişkileri içinde farklı konumlarda bulunan çalışanları, bir tarafta seri üretim zincirini tasarlayan mühendisi diğer tarafta o zincir üzerinde çalışan işçi ve sekreteri nasıl kavramlaştırabiliriz?

Öncelikle, yeni egemen yönetici sınıf ile ezilen sınıflar arasındaki sömürü ilişkilerini tanımlamamız gerekir. Buradaki sömürü *artı-değer kuramında* görülen şeklinden farklıdır. Toplumsallaşmanın genel boyutu sömürünün, firmaların işlevsel sınırlarını aşan mekanizmalar yoluyla, kapitalizmden daha kolektif bir karakterle örtülmesi gerektiğini salık vermektedir.

Siyasal biçimlere gelecek olursak, toplumların doğaları onların diktatörlükle veya demokrasiyle yönetildiği anlamına gelmez. Üretim araçlarındaki kamu mülkiyeti ile demokrasinin yokluğunu (Sovyet modeli) birleştirmek yanlıştır. Fakat aynı şekilde, üretim araçlarının özel mülkiyetini, demokrasinin vazgeçilmez gereği olarak tanımlamak da yanlıştır. Öte yandan, bu tip bir mülkiyetin ortadan kaldırılması da demokrasinin daha ileri bir formunu garanti etmez.

Ayrıca, yönetici kadroların egemenliği altında farklılaşan demokratik toplumları incelemeden yazılmış piyasa sosyalizmi ve kendi kendine yönetim literatürünün de ihtiyatlı okunması gerektiğini belirtmek zorundayız.

Sosyal bir biçim olarak kapitalist yöneticilik

Bu yaklaşıma göre, günümüz toplumlarının iki yönlü bir mantıkla hareket eder. Sosyal kurulum olarak nitelendirdiğimiz *kapitalist yöneticilik* biçimiyle toplumlar, kapitalizm ile sermayeden yoksun *saf yöneticiliği* birbirine harmanlar.

Kapitalist yöneticilik

Kapitalist yöneticilik, ABD'den ithal olan ve yönetici kadrolara atıfta bulunan *menajer kapitalizminden* daha doğru bir terimdir. Bazı Marksistler, yönetim kadrolarını geniş ücretliler sınıfın içine koymayıp ayrı bir sınıfsal yapıyla incelemeye karşı çıktıklarından bu terimi kullanmakta isteksiz davranmaktadırlar. Bu eleştirilmesi gereken bir tutumdur.

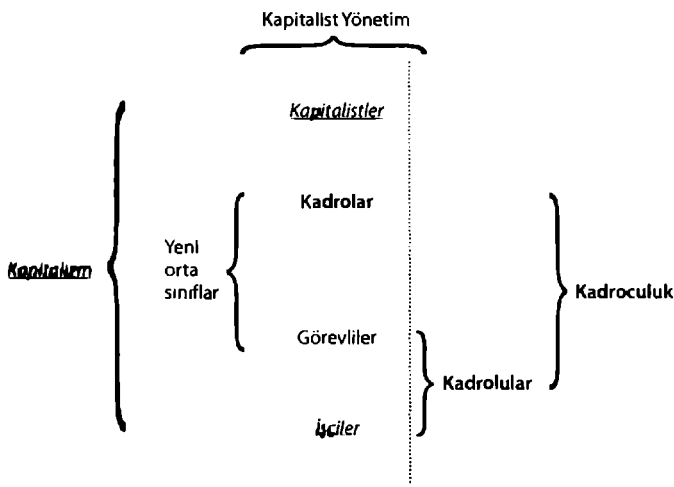
Günümüz sosyolojisi, özellikle Fransa'da Pierre Bourdieu'nün eserleri ve ondan esinlenenlerle, bizim yönetici kadro dediğimiz, bilgi ve beceri (kültürel sermaye) üzerine kurulu sosyal ilişkilerin varlığını kendine has kavramlar geliştirerek kabul etmiştir. ABD'de menajer kapitalizm kategorisi ile John Kenneth Galbraith'in de dahil olduğu geniş bir yazına sahibiz. Aynı şekilde reel sosyalizmin yaşandığı ülke tahlillerinde de yönetici kadrolar yerine entelektüel, teknokrat veya bürokrat demeyi tercih eden birçok çalışma mevcuttur.

Diyagram 3'ün gösterdiği gibi, kapitalist yöneticiliğin sınıfsal yapısı (ortadaki dikey kolon), kapitalizme özgü çelişkilerin bileşiminin sonucudur. Diyagramın solunda yer alan kapitalist ile işçi çelişkisinin yanında, sağ tarafta görülen yönetici kadrolar arası çelişki yenidir. Buradan günümüz sınıflarının hiyerarşik yapısını çıkarabiliriz: *1)* üretim araçları mülkiyetini elinde bulunduran kapitalistler; *2)* ücretliler: yöneticileri ve işçileri burada sayabiliriz. Ancak, üc-

retlileri 3 ve 4 olarak iki alt-gruba daha ayırma gere ir. Çünkü aralarındaki statü farkı oldukça belirgindir.

Diyagramın en tepesinde yer alan kapitalist mülkiyetin *finans* başlığı altında temsil edildiği hatırlatılmalıdır.

DİYAGRAM 3
Kapitalist Yönetim Sınıfları

Kapitalist ilişkilerin egemenliği ve politik duruşu

Üretim araçları mülkiyeti, kurumsal kimliğini güçlendirerek, tekelleşerek ve üretimden gitgide uzaklaşıp finansa yaklaşarak kapitalizmin tarihi içinde değişime uğradı. Dolayısıyla işçilerin karşısında tek başına kendisinin ve yakınlarının paralarını işleten *kapitalist* bireyden oldukça uzaklaşmış bulunuyoruz. Yönetici kadrolar gittikçe daha fazla kendilerinden söz ettirmekte ve kapitalist mülkiyet üzerinde bir tehdit oluşturmaktadırlar. Böyle bir geçiş ve karışma sürecinde, eski sınıf ile yeni sınıf arasında bir uzlaşı sağlamak

elzemdir. Bu uzlaşının özelli le devlet ve şirket yönetiminde gerçekleşmesi gerekir:

• Kapitalist yönetim kadrolarının sınıfsal yapısı üzerine kurulan siyasal egemenlik, ki devlet bu yapının kurumsal ifadesidir, acil uzlaşı ortamı sağlanmasına olanak tanır. Bu yapı tarih boyunca çeşitli değişimlerden geçmiştir. Sınıflar ve devlet arasındaki ilişki İkinci Dünya Savaşı sonrasından neoliberal döneme kadar, siyasi erk ile beraber derin bir değişime uğramıştır (bu konu bundan sonraki bölümde ele alınacaktır).

• Ana yapısı yönetim kurulundan oluşan ve şirketin en tepesinde bulunan yöneticiler ile onların faaliyetlerini izleyen mal sahiplerinin ortaklasa çalıştıkları *mülkiyet-işletme arası* bir form mevcuttur. Bu tip şirketler yönetici kadrolarla kapitalistler arasındaki uzlaşmanın sağlandığı ve kapitalist hegemonyanın devam ettiği temel yerlerdir.

Reel sosyalist ülkeler dışarıda tutulduğunda, diyagramda yukardan aşağıya doğru inen yönetim yapısı, diğer ülkeler tarafından hiçbir zaman tam olarak sorgulanmamıştır. Kapitalist yönetim kadrolarıyla bu ülkeler sermayedar karakterlerde biçimlenmişlerdir. Yönetici kadroların önemini artırdığı görülse de neoliberalizm, küreselleşme sürecinde sermaye sahiplerinin üstünlüğünü tekrar sağlamıştır. Sonuç olarak günümüzün karmaşık kapitalist sistemi, ister yönetici kadroların önderliğinde, isterse mülkiyet sahibi kapitalistlerin hâkimiyeti altında olsun hep bir sermayedar sınıfın var olmasını sağlamaktadır. ABD'deki finansal değerlerse, 20. yüzyılın başında olduğu gibi, bir avuç kişinin elinde toplanmak yerine daha geniş bir alana yayılmıştır.

Bu bölüm, kitapta yer alan yorumları birleştirme amacı taşımaktadır. Ana fikir, üretim ilişkilerinin sınıfsal yapı ve mücadelelerin uğradığı dönüşümlerdir. Bütün bu öğelerden ve büyük iktidar değişimlerinden geriye kalan neoliberalizmdir. Bu devasa hareketler kendi rasyonalitelerini iç devinimlerinden türetirler. Bu nedenle, teknolojik gelişme eğilimlerinin, gelirleri oluşturan mekanizmaların, rekabetçi süreçlerin devamlılığının ve makroekonomik istikrarsızlığın birbirini kovalayan yapısal kriz süreçleri olduğunu anlayamazlar. Bu süreçler üzerinde ısrarla durmak ve karşılıklı bağımlılıklarını belirtmek gerekir.

20. yüzyılda finans ve yönetici kadrolar

Yönetici kadrolar varsayımıyla 20. yüzyıldaki kapitalizmin *büyük dönüşümünü* ilişkilendirerek yeniden yorumlayabiliriz.

Kapitalist ilişkiler üzerindeki tehdit ve tehlikenin yöneticilikte yeniden doğuşu

19. yüzyıl sonunda, kapitalizm Avrupa ve ABD'de krize girer. Bu yapısal kriz, kâr oranlarının düşmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Makineleşmeyi ve şirketlerin büyümesini getiren teknolojik gelişmeler, aynı zamanda kâr oranlarının düşmesine ve rekabet artışından kaynaklanan krizlere yol açmaktadır.

Yeni ilişki biçimlerinin iki karakteristiği kapitalizmin yeniden üretilmesinde önemli rol oynar:

- Üretim güçlerinin gelişmesine paralel olarak yeni ihtiyaçları karşılamak üzere finansın önem kazanması, şirketlerin daha da büyümesine neden olur. Finansın gelişimi rekabetten kaynaklanan bazı sorunların çözümüne de katkı sağlar. Yeni bir iktisadi faaliyete girerken gereken yüksek meblağların hareket kabiliyetini artırır. Üretim güçlerinin her alana yayılmaları bu şekilde daha kolay gerçekleşir. Finans, böylece kapitalist mülkiyetin ve aynı zamanda egemen sınıf ve üretim ilişkilerinin yeni biçimlerini tanımlamaktadır.
- Şirket boyutlarının büyümesi, gittikçe daha karışık hale gelen idari işlerin geniş ücretli kesimlere, yönetici kadrolara kaymasına neden olur. Bu bağlamda işletme devrimi dediğimiz olgu gerçekleşir ve 20. yüzyılın sonundan itibaren üretici güçlerin gelişmesini engelleyen kâr oranlarının azalması tehlikesi bertaraf edilmeye çalışılır. Kapitalist mülkiyetin ikinci bileşeni olan yönetim, başkalaşım geçirmekte ve üretim ilişkilerinin değişimiyle, yeni katmanların tanımladığı yeni sınıflarla tamamlanmaktadır.

Kapitalist ilişkilerin devamlılığı, sorunları kendi mekanizmaları içinde çözebilen ancak kapitalizmin aşılmasının da hamilleri olan serbest yönetici kadroların ortaya çıkması pahasına sağlanmaktadır.

Yönetim kadrolarının ve finansın karşılaştırılması

Kapitalizmin tarihsel çelişkilerinin çözümüne katkıda bulunmakta kararlı olan finans ve yönetim kadroları, kendilerini egemen sınıflar arası mücadelenin en ön safında buldular. Tarih çetrefilleşmektedir. Kapitalistler ve işçiler arası karşıtlık yönetim kadrolarının karmaşık yapısı içinde erimektedir.

20. yüzyılın başından beri süregelen kapitalizm tarihi ile ilgili yorumumuz, düzenin *finans ve yönetim kadrolarının arasındaki sınıfsal ilişkilere* öncelik vermekte olduğudur. Egemen sınıfların çeşitli katmanları arasındaki ilişkiler hem *işbirliğine* hem de *mücadeleye* dayanmaktadır:

- İşbirliği, büyük ekonomik ve toplumsal görevlerin birlikte yerine getirilmesiyle sağlanır. İki sınıfı birbirine bağlayan bir diğer nokta ise, egemen sınıflar olarak, halk hareketleri karşısında, ortak üstünlüklerini korumalarıdır (bununla birlikte egemen sınıf katmanlarından her biri sınıf mücadelesi uğrayacağı risklere karşı kendine özgü önlemler alabilir).
- Aradaki mücadelenin nedeniyse bu işbirliğinin zaman içinde farklı yönlere dağılma ve özerkleşme olasılığıdır. Kapitalist mülkiyetin bazı imtiyazlarının korunduğu durumlar (yeni yönetim biçimleri ve devletin mülkiyet sahiplerinin çıkarlarını korumak için müdahaleleri gibi) ve kapitalizm sonrası (post-kapitalizm) süreçler bu potansiyeli güçlendirir.

Her ne kadar sınıfların yapıları ve savaşımları zengin ve karmaşık olsa da, genel dinamiği her zaman için toplumsal hareketler belirler. 20. yüzyılın başından beriyse, finans ve yönetici kadrolar arasındaki sınıfsal ilişkiler, bizim *iktidar ve uzlaşmaya dayalı yapı* olarak adlandırdığımız şekliyle yürütülür.

Tarihsel maddecilik yöntemiyle kesitlere ayırarak inceleme gereksinimi karşısında, üç büyük sürecin ardı ardına gelişimine değineceğiz: *1)* 19. yüzyıl sonundan 1929 krizi ve İkinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde yeni mülkiyet ile ilgili kurumların ortaya çıkması ve ilk finansal hegemonyanın yayılmaya başladığı süreç; *2)* Keynezyen uzlaşı dönemi olan ve ilk dönemin sonundan neoliberalizmin kendini gösterdiği 70 ve 80'li yıllara kadar devam eden süreç (biz bu dönemi *uzlaşma* dönemi olarak tanımlamayı öneriyoruz); *3)* ikinci finansal hegemonya dönemi olan halen devam eden neoliberalizm süreci.

İlk finans hegemonyası ve yönetici kadroların yükselişi

Finans, yönetim kadroları ve geleneksel patronlar

20. yüzyıl başında siyasetin temeli iki sınıfın veya aynı egemen sınıfın iki kesiminin uzlaşısıdır. Bunlar finans ve üst yönetici pozisyonunda olan kadrolardır. Bu ilişki yükselmekte olan kapitalist yönetim kadrolarının çalışanların haklarını kırptığı yeni düzenin habercisidir. Uzlaşı, yerini yeni gelişen kesime bırakacak olan eski üretim biçimine sahip kapitalistlere de uzanmaktadır. Değişim hızlı olsa da, tek türlü değildir ve aniden gerçekleşmez.

Bu uzlaşıda finans, hegemonyacı bir konuma sahiptir. Buna karşın yönetici kadrolar henüz yükselmekte olan bir gücü temsil etmektedirler ve finanstan ziyade ulaşım ve iletişim alanlarında ve teknik donanıma sahip diğer sanayilerde gelişmişlerdir. Mülkiyet sahibi diğer geleneksel kesimlerse güçlerini yitirmişlerdir. Finans kurumsal dönüşüm sürecini ve parasal mekanizmaların kendi çıkarlarına uygun olarak oluşturulmasını kontrol etmektedir.

Sınıf mücadeleleri

Bu yeni biçimin ortaya çıkışı ve sürekliliği bir sınıf mücadelesinin dışavurumudur:

• Hükümet kurumlarının siyasi faaliyetleri ışığında, geleneksel kapitalist mülkiyet sahipleri korumacı ve anti-tröst yasalarla korunmaya çalışmaktadırlar. Bu çabalar geleneksel mülkiyet sahiplerinin piyasadan silinmesinin önüne geçmede yeterli olmasa da, sürecin hızını frenler. Onlar da bu durumun bilincindedirler ve kendi konumlarını sağlama almak için işçi ve çiftçilerin tröstleşmiş büyük işletmelere duydukları memnuniyetsizliklerden yararlanırlar. Öte yandan yüksek kârlar elde eden büyük şirketlerin yönetim kadroları tarafından bu direnişe karşılık olarak, 20. yüzyılın başında, sosyal güvenlik konularında bazı açılımlar gösterilmiştir. Tabiî ki aynı karşılık üretkenlikleri düşen geleneksel işletmelerin işçilerine verilmemiştir. [Weinstein, 1968]. Fakat yine de unutmamalıyız ki bu uzlaşma devrimci içeriği olan işçi hareketinin direnişi olmadan asla gerçekleşemezdi. Oynanan oyunla işçi direnişinin sermayenin sürüklediği yeni üretim biçimleri içinde boğulması söz konusudur.

• Finans ve yönetim kadroları arasındaki ilişki hem işçi hareketi önünde engel oluşturmakta, hem de yeni gelişen çelişkili bir süreci yansıtmaktadır. Şirketlerde yönetim kadrolarının artan gücü yeni kapitalist sürecin yolunu açsa da, mal sahiplerinin üstünlüklerini bozan bir tehlike olarak algılanmaktadır. Burada iki ayrı bakış açısı mevcuttur. İlki, mal sahiplerinin şirketlerin kontrolünü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya olmalarıdır. Bu risk çok çabuk algılanmış ve bu konuda bol miktarda polemik ve bilimsel çalışma yapılmıştır [Berle ve Means, 1932]. İkinci olarak, makroekonomik kararların merkezîleştirecek adımlar (Örneğin ABD'de Federal Reserve'in kurulması) büyük heyecan

uyandırma tadır. Çünkü finans toplumdaki egemen konumunu korumakta ve kurumsal merkezîleşme, finansal görevlerin uzmanlarına devredilmesi anlamına gelmektedir.

Üretici güçlerinin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan riskler

Üretici güçlerin gelişmesi, yeni üretim ilişkilerine bağlı olsa da beraberinde çelişkileri getirmektedir. Ana çerçeve, finans ve yönetimdeki gelişmelerin makroekonomik istikrar üzerindeki etkilerine ilişkindir. Finans ve modern işletmeciliğin ortaya çıkışı, makroekonomik istikrarsızlığın koşullarını da yaratır:

- İşletmeye özgü tüm kararlarda ve ticarette artış görülmektedir. Bu durum potansiyel sorunların biriktirip genel faaliyetlerin rayından çıkmasına ve Dördüncü Bölüm'de açıkladığımız mekanizmalarla (eğilimsel ve genel istikrarsızlık savı) ardı ardına yıkılmasına sebep olmaktadır.
- Parasal ve finansal mekanizmaların işlevselliğini yitirmesi derin bir istikrarsızlık ortamını yaratır.
- Federal Reserve'in kurulmasına rağmen, ekonomi politikaları ve düzenleyici önlemler hala çok zayıftır.

Bütün bunlara bir de üretim ilişkilerin yaygınlaşmasından kaynaklı zorluklar eklenmektedir: özellikle modern ve geleneksel işletmelerin birlikte var olma sorunu örnek teşkil eder.

Krizlerin çoğalması (1893, 1907, 1921, 1929 ...), ABD'nin büyük finansı tarafından sağlanan mali ve parasal mekanizmaların ve yönetim biçimlerinin geri kalmış olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu kriz süreçleri beraberinde özel ve daha yoğun olarak kamu sektörünün müdahalelerini getirmekte ancak bu durum krizi ortadan kaldırmayıp sadece daha iyi yönetimini sağlamaktadır. Biz bu sürece *eğilimsel istikrar-*

sızlık adını veriyoruz. 1929 krizi, finansın kendi kurumları da dâhil olmak üzere makroekonomik kurumları kontrol etmede yetersiz olduğunu göstermiştir. Bu yetersizlikte ömrü çoktan tükenmiş sektörlerin inatla yaşama savaşı vermelerinin de payı vardır. 1929 durgunluğundan sonra, sorunların etkileri çoğalmakta ve bunalıma dönüşmektedir. Böylece finansın birinci hegemonya dönemi tamamlanmış olur.

Yönetici kadroların üstün erki

Kapitalizme özgü yeni ekonomik ve politik biçimleri belirlemek için, her ne kadar sınırlı bir adlandırma olsa da, sık sık Keynezyen uzlaşı tanımını kullanırız. Burada biz bu adlandırmayı "*yönetici kadro uzlaşısı*" olarak değiştirmeyi uygun görüyoruz. 1929 krizi öncesi politikaların yapısını, finans ve yönetim kadroları arasında ve finansın egemenliği altında bir uzlaşı süreci olarak betimleyebiliriz. Yapısal bir kriz olarak, 1929 krizinin oluşumu, yönetici kadrolar lehine bir çözülme ve beraberinde kurumsal ve iktisadi politikalar kapsamında ciddi değişiklikler yaratmıştır. Toplumsallaşma sürecinde de yeni açılımlar sağlanmıştır.

1929 krizi ve yönetici kadroların yükselişi

ABD'de yönetici kadroların yükselen gücü, 20. yüzyılın başından itibaren büyük bir hayranlık konusu olmuştur. Hatta zor durumların kurtarıcısı olarak bile görüldüğü olmuştur. Kamu kurumları sorunlarına çare bulmak için özel sektörden bu yöneticileri transfer etme girişimlerinde bulunmuştur. 20. yüzyıl başı, teknokrat ve yöneticilerin toplumda gittikçe artan önemine tanık olmuştur. Birinci Dünya Savaşı, ekonominin merkezî bir yönetime ne denli bağlı olduğunu gösterir (meşhur Amerikalı kurum-

salcı Thorstein Veblen, siyasi erki *teknisyenlerden kurulu bir Sovyet'e* bırakmayı önerir). *New Deal*, ekonominin kurtarılması süreci babında piyasaların merkezî yönetimi, fiyat ve ücretlerin önceden belirlenmesi gibi uygulamaları ilgili kişilerin fikir alışverişi ve idari memurların gözetimiyle hayata geçirmiştir. New Deal'in en faal olan yönetici kadrolarının bu süreçte aldıkları isim *planlamacıdır*. İkinci Dünya Savaşı esnasında, devlet yeniden ekonominin işleyişine doğrudan müdahale etmiş, hızla özel yatırımcıların yerini almaya çalışmıştır.

Fakat İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, ABD'de hem özel sektör ve kamudaki yönetici ilişkileri, hem de kapitalist mülkiyetin içeriği yeniden tanımlanmıştır. Bu uzlaşının bir izdüşümü olarak, parasal ve finansal mekanizmaların kontrolü ve ulusal ve uluslararası planda finansal faaliyetlerin yeniden düzenlenmesi bu yeni tanıma göre gerçekleşmiştir. Burada da bir uzlaşı söz konusudur: bu uzlaşı geçmişteki finansal hegemonyaya ara vermektedir, fakat buna mukabil toplumun kapitalist temelleri aynen korunmuştur. Finans dizginlenmiş olsa da yenilgiye uğratılmamıştır.

Makroekonomik politikalar, sosyal güvenlik gibi konulara yayılan Keynezyen yapılar dışında, bu uzlaşı *karma ekonomi* dediğimiz bir süreçte, kamulaştırmayla, sermaye dağılımına müdahaleyle, sağlık, eğitim, araştırma gibi kamu hizmetleriyle tanımını bulmuştur. Mülkiyete doğrudan bağımlı olmayan işletmelerin verimli işletilmesi konusunda alternatif çözümler üretilmektedir. Sermayenin değişik alanlarda kullanılmak üzere dağılımı, genellikle faaliyetlerini farklı alanlara yaymış olan büyük işletmelerde, yani holdinglerde görülmektedir. Bu alternatif işlerlik şirketin sınırlarını zorlamakta ve Fransız planlamacılığı veya Japon MITI'sine benzer bir biçimde faaliyetlerini merkezden kontrol etme gibi çözümleri gündeme getirmektedir(İkinci Bölüm).

Savaş sonrası uluslararası bağlamda farklı tecrübelerin dışında (ABD'de, Avrupa'da, Japonya'da), ortak bir nokta belirmektedir: kapitalist zorbalıktan oldukça uzak yeni yönetim biçimlerinin ana noktasında yönetici kadrolar bulunmaktadır. Bunlar hem özel sektörde, hem kamu idaresinde yer alır ve yönetimde söz sahibi olurlar. Bu anlamda kullanılan yönetici kadrolar uzlaşısı tanımı, Keynezyen tanımlamadan daha genele hitap etse de aynı çerçeve içinde yer alması daha uygundur. Japonya gibi bazı ülkelerde olduğu gibi, *yönetici kadroların hegemonyasından* bahsedilebilir, fakat bu tanımlama tüm ülkelere, özellikle ABD'ye, uygulanamaz. Avrupa ise iki ülkenin arasında kalmış bir örneği temsil etmektedir.

Sonuç olarak yıllardan beri, şirketlerin, ekonominin ve genel olarak toplumun yönetiminde yönetici kadroların gittikçe artan özerklikleri, kapitalizmin dönüşümlerinin, üretim araçları sahiplerinin çıkarlarının ötesinde bir yapılanmaya doğru gittiğini göstermektedir.

Sınıf mücadeleleri

1929 krizi ve İkinci Dünya Savaşı'nın çalkantılarını doğrudan ulusal ve uluslararası sınıf mücadeleleri içinde anlamamız gerekir. Belki de kapitalizm hiçbir zaman halklardan kendisine yönelen bu denli ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya kalmamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası, ABD "özgür dünyayı" kurmak adına, kendisine kurtarıcı ülke rolü biçiyor ve komünizm tehlikesine karşı yeni bir uzlaşıyı dünyaya zorla kabul ettiriyordu.

Kapitalist mülkiyete karşı yönetici kadroların özerkliği, halk kitleleriyle geçmişte sağlanan uzlaşmalara dayanmaktadır. Yönetici kadrolar böylece kamuoyunun kefili tavrı içinde, mal sahibi kapitalistlere karşı kendilerine avantaj

sağlamaktadırlar. Bu yıllardır süregelen uzlaşı, teknik değişimleri olumlayan yeni sürecin var olması sayesinde mümkün olmuştur. Bu süreç, firmaların verimliliklerini tehlikeye düşürmeksizin sosyal koruma politikalarıyla birlikte reel ücretlerin ve devlet gelirlerinin hızla artmasına imkân sağlamıştır. Ayrıca Dördüncü Bölüm'de bahsettiğimiz gibi makroekonomik dengesizlik, hep yanlış ve geçici, istisnai bir durum olarak varsayılmıştır. Genel talep düzeyi sürekli olarak kamu veya özel krediler üzerindeki makroekonomik uygulamalar sayesinde sürekli düzenlenmektedir. Böylece işsizlik kontrol edilerek halk sınıflarıyla sosyal uzlaşının devamı sağlanmaktadır. Yönetim kadrolarının toplum üzerindeki etkisi, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, devlet kurumlarının vasıtasıyla, artarak pekişmektedir. Bununla birlikte istihdamın diğer cephesi olan özel sektörün katkısını da unutmamak gerekir.

Yönetici kadroların uzlaşma yıllarında, finans eski imtiyazlarını yeniden sağlamak için uğraş vermektedir. Bu süreci inceleyenler, finansın alttan alta yeniden dünyayı fethetmekte olduğunun altını çizerler (Eric Helleiner'in, [1994] tarihli kapsamlı çalışmasına bakınız). Özellikle Euro-dolar piyasasının ortaya çıkışı, uluslararası finansın İkinci Dünya Savaşı sonrası Bretton-Woods anlaşmasına dayanan yapıda önemli bir gedik açmasını sağlamıştır. 1970'li yılların başındaki dolar krizi, dalgalı kur rejimine ve uluslararası sermaye hareketlerinde sınırların kalkmasına dayanan yeni düzenin ilk adımlarının atılmasına neden olmuştur.

1970'lerin krizi

İlk etapta kapitalist yönetici kadroların mükemmel işlevselliği ve yöneticilerin yükselişi, 20. yüzyılın başından beri süre gelen yeni teknik değişim süreci içinde daha da

somutlaşmıştır (Grafik 1'deki 2. etap); bu dönem İkinci Dünya Savaşı sonrası devam etmiş ve *muhteşem otuz yıl* olarak taçlandırılmıştır. Yarım asır boyunca devam eden performans, 1970'li yıllarda yönetici kadroların sınırlarının ve zayıf noktalarının ortaya çıkışı ile sekteye uğramıştır.

Kâr oranlarının tekrar düşmesi en önemli noktalardan bir tanesidir. Teknoloji ve işletme yönetiminde yaşanan devrim, ekonominin tüm alanlarını etkilemiştir. Teknolojik değişim durmaksızın ilerlerken yapısını Marksist analizde bulur. Gelecekte özellikle iletişim ve haberleşme tekniklerinden kaynaklı yeni imkânlar gözükse de, bu yeniliklerin verimli bir biçimde ortaya çıkması için eski sosyal düzenin yıkılması gerekir. Teknolojinin olumsuz tarafı yönetici kadroların diğer ücretliler ile olan uzlaşı çimentosunu tahrip ederek kendini göstermiştir. Bu etkiyle toplumsal ilerlemenin temel bileşimleri zayıflamıştır (alım gücü, eğitim, sosyal güvenlik vs...).

1970'li yıllardaki yapısal krizinin yönetimi, ekonomik faaliyetlerin aşırı teşvik edilmesiyle kendi kendisini feshetme noktasına gelmiştir. Artan enflasyon varlıklı sınıfların aleyhine önemli bir gelir transferinin yaratılmasına neden oldu. Böylelikle, reel sektörün krizi yaşaması gecikse de yapısal anlamda gerçek çözümler sunulamıyordu. Bu durum, finansın emek karşısındaki ayrıcalığını yeniden inşa etmesini sağladı ve ikinci finansal hegemonyayla sonuçlandı.

Neoliberalizmde ikinci finans hegemonyası

Üçüncü Bölüm, neoliberalizmde sınıfların niteliğini ve finansın oynadığı merkezî rolü gayet açık bir şekilde anlatmaktadır: fayda-maliyet bilânçosu açık ara ile egemen sınıfların lehinedir. Burada üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin belli başlı gelişmelerini doğuran biçimsel bir erk olarak

neoliberalizmin tanımlanması üzerinde duracağız. Bu bakış açısıyla, sınıf mücadelelerini tanımlayacağız ve üretici güçlerin gelişmesinin önündeki engellerden bahsedeceğiz.

Yeni üretim ilişkileri ve yeni iktidar biçimi

Üretici güçler ve üretim ilişkileri

Neoliberalizmle birlikte onun hedeflerinden bağımsız olarak, üretim ilişkilerinin ve üretici güçlerinin tarihsel dinamizminde yeni bir sayfa açılmaktadır. 1970'li yıllardaki bunalım, bu dönüşümün taşlarını döşemiştir. Süreç tıpkı 19. ve 20. yüzyıllardaki geçişlerde olduğu gibi, üretim birimlerinin boyutlarını, parasal ve mali kurumların sayılarını ve etkinliklerini, ekonomik alandaki gelişmelerle değiştirmiştir. Yeni temel öğeyse, ekonominin dünyaya yayılmasını güçlendirmektir ve bu dönem küreselleşme olarak adlandırılmaktadır. Yeni düzende, çokuluslu şirketlerin üstünlüklerini artarken, aynı zamanda ABD'nin egemenliği pekişmektedir. Bu bakımdan neoliberalizmin büyük evrimleri durdurmadığını, ancak onları değiştirdiğini söyleyebiliriz (Üçüncü Bölüm).

İktidarın biçimi

Neoliberalizmi tanımlarken kullandığımız bütün çizgiler, ikinci finans hegemonyası olarak nitelendirilen yeni iktidar biçimi tezlerine doğru yakınsamaktadır. Sosyal sınıflara ve yönetici kadrolara önerilen yol, finansa sağlanan serbestliklerin ve yenilenen gelir dağılımının gene aynı egemen çevreler lehine gelişmesini tetikleyen bir süreci temsil etmektedir.

Tüm iktidar biçimleri gibi, neoliberalizm de uzlaşı üzerine kuruludur. Ama bu uzlaşı, egemen sınıflar açısından ön-

cekilere oranla daha az zorlayıcıdır. İlk bağlantı mülkiyet ile isletme arasında *ara katman* olan üst düzey yöneticilerle kurulur. Bu birlik, neoliberal reformlarla dünyaya açılma stratejileri bağlamında çokuluslu şirketlerin çıkarlarını temsil eder. Ayrıca bu işletmecilere inanılmaz maaşlar ödenmektedir. Ancak, bu işbirliği aynı zamanda orta sınıfları da kapsar:

• Neoliberal düzen, tasarruf sahiplerinin, emeklilerin ve çalışanların üzerine kurulmuştur: öyleyse "*herkes kapitalisttir*!" Borsa endeksi yükseldiğinde bir ölçüde neoliberal refah sağlansa da düşüş tehlikeleri tekrar ortaya çıkar.

• Sosyal devlet yapısına yönelik saldırı oldukça bilinçli bir seçimdir. Örneğin sağlık ya da eğitime yönelik saldırılardan en çok geniş halk kesimleri etkilenmektedir. Her yerde ikili bir toplum yaratılmaktadır. ABD'deki kutuplaşma, Avrupa'da daha sosyal nitelikli neoliberalizm olmasından ötürü, bu kıtaya göre çok daha güçlüdür.

Toplumdaki finans hegemonyası neoliberalizmin sınıf gerçeğini yadsımaz fakat Marksizmin sınıf ve devlet analizindeki bazı kısımları hatırlatır: demokrasilerde uzlaşının önemi. Bu kavram, neoliberal düzenin sınıfsal biçimini tanımlamaya yarar: egemen sınıfların bir kesimine dayalı hegemonyaya geri dönüş ve çoğu kandırılmış olan halk kitleleriyle piyasada bütünleşme.

Sınıf mücadeleleri

Finans hareketleri ve neoliberalizmin olumlanmasının etkenleri

Neoliberalizmin olumlanmasının tek bir nedeni yoktur. Aslında ilk ortaya çıkışı kapitalizm tarihiyle iç içedir. Birçok devletin uluslararası düşmanlıkları ve bu düşmanlıkları

çözme de kullanılan alternatif çözümlerin başarısızlığa uğradığı dönemlerde ortaya çıkan teknolojik değişimler ve yapısal krizler çerçevesinde gelişmiştir. Aşağıdaki üç noktayı hatırlatmak yararlı olacaktır:

• 1970'li yıllarda ve enflasyon dalgalarının yarattığı durumlarda olduğu gibi başlıca etkenlerden bir tanesi yapısal krizin oluşmasıdır.

• Fakat bu dönüşümün şartları, toplumsal hareketlerin zayıfladığı bir dönemde gerçekleştiğinden oldukça siyasidir. Reel sosyalizm ülkelerindeki buhran, burada temel bir rol oynamıştır. Uzun yıllar boyunca gidişattan memnun olmayanlar için radikal bir alternatif toplum projesi oluşamamaktadır.

• Bu gelişmeler, Reagan'ın şahsında bir uzlaşının hayata geçirilmesini sağlamıştır. Reagan, özellikle askeri alanda amerikan hegemonyasının tekrar kendini göstermesini temsil etmektedir [Ferguson, 1995]. Birleşik Krallık'da da tüm aşırılıklarıyla Thatcher, sanayinin gerileyip, finansın öne çıkmasında benzer bir rol oynamıştır.

Neoliberalizmin yükseliş nedenleri araştırılırken, tarih okumaları komplo teorilerinden arındırılmalıdır. Finansal hegemonyanın geri dönüşü, egemen sınıflara ait birkaç gözü pek temsilcinin kapalı kapılar ardında tezgâhladıkları bir oyun sonrasında olmamıştır. Her ne kadar *1979 darbesinden* bahsedilse de, finans kesiminin çıkarlarını koruyan bir siyasal partinin eseri de değildir. Fakat birçok araştırmanın ortaya koyduğu gibi, Volcker'in Federal Reserve'e getirilmesiyle değişen siyasal sürecin arkasında ABD finans çevrelerinin olduğunu rahatça söyleyebiliriz [Grieder, 1987]. Finans, neoliberal bağdaşmanın bileşenlerini de arkasından sürüklemekte ve nüfusun en müreffeh kesiminin gözlerini kamaştırmaktadır. ABD'deki demokratlar ve cumhuriyetçilerin oylarına dayanan ekonomik anlayışı anlamak kolay olmasa da,

Reagan'ın i tidara gelişinin gelir düzeyi en yüksek kesimlerin desteğiyle gerçekleştiği bilinmektedir [Edsal, 1989].

Bu tarihsel şartlarda ortaya çıkacak toplum düzeni bellidir:

• Başlangıç olarak, egemen sınıf çıkarları temelinde bir yorum getirebiliriz (Üçüncü Bölüm). Bu bağlamda ekonomi politikalarının, krizden çıkma, işsizliğe karşı mücadele etme gibi amaçları yoktur. Öncelikler, enflasyonu düşürmek, gelir akışını sağlamak ve refah düzeyi yüksek olan sınıfların birikimlerini artırmak üzerinedir.

• Neoliberal dönüşümün temel hedefi aslında bu küçük çıkarların çok ötesindedir. Burada ki amaç, kapitalist yönetim kadrolarının içinde sadece işletmeci olanların egemenliğine son vermektir. Çünkü kriz, daha radikal önerilerin ortaya çıkmasına ve kamuda ve özel sektörde işletme yöneticilerinin özerklik ve rollerinin artmasına yol açmaktadır. Fakat finans bu gidişatı tersine çevirmiş ve onları tekrar mülk sahiplerinin emrine itmiştir.

Neoliberalizmin olumladığı bu tarih, alt sınıfların lehine gelişmemiştir. Egemenlerin kapitalist düzene karşı tehlikeler konusunda manevra kabiliyetinin daha da arttığını hatırlatmak gerekir. 1970 ve 80'li yıllardaki halk hareketlerinin bastırılmasının, neoliberal düzenin kuruluşunda ilk basamak olduğunu söylemek şaşırtıcı bir durum olmasa gerek. Her yapısal krizde yeni bir sosyal düzen ortaya çıkarken beraberinde sürece bağlı riskler de oluşmakta ve bu durum kurulmaya çalışılan sosyal düzenle riskleri arasındaki zorlukların yarattığı bir gerilime yol açmaktadır.

Küresel finansın mücadelesi

Neoliberalizmin küreselleşmesini, temel bir özelliği olmasına rağmen, tamamen dışarıdan, özellikle de ABD'den gelen bir dayatma olarak yorumlamamak gerekir. Küresel-

leşmek için Avrupa, Asya, Japonya ve Latin Amerika vb. örneklerinde olduğu gibi dünya finans çevreleri geniş bir işbirliği yapmıştır.

Kıta Avrupa'sı, 1970 ve 80'lerde neoliberalizme yavaş yavaş eklemlendi. Buradaki temel etken, bölgesel finans çevrelerinin, neoliberalizm süreciyle doruk noktasına çıkacak olan, küresel finans sistemine dâhil olma istekleriydi. Diğer bir deyişle, dünya parasal ve finansal hareketlerini Amerikalıların ve İngilizlerin tekeline bırakmamak ve gelişmelerden geri kalmamak için yukarıda bahsettiğimiz çevrelerin daima bir çabası söz konusu oldu.

Böylece parasal ve finansal Avrupa, doğrudan dünya sistemine bağlı olarak kuruldu. Avrupa içi uluslararası sermaye hareketleri ile küresel sermaye hareketleri arasında bir ayrım yapılmadı. Oyuna dâhil olur olmaz, Avrupa'daki finansal serbestlik, dünya finans sistemini de kapsamayı başardı. Avrupa finansının bu devasa oluşumunun sonuçları da büyük oldu. Finans çevreleri, kıtanın özerk bir biçimde makroekonomik ve kalkınmaya yönelik politikalar uygulamasını, Avro'ya rağmen engelledi. Böylelikle bu kıta neoliberal düzendeki alt seviye pozisyonuna mahkûm edildi.

Üretici güçlerin kalkınmaya meydan okuması

Yirmi yıldan beri merkez ülkelerde süregelen teknolojik değişimin evreleri tarihin sonuna gelinmediğini göstermektedir: sermaye verimliliği ve kâr oranları (finansa gidenleri dışarıda tutarsak) yükselmektedir (Grafik 1'deki 4. evre). Bu hareket, 20. yüzyılın ilk yarısındaki sürece benzer (Japonya ayrıca değerlendirilebilir). Üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin yeni ifadelerini saptamak gerekmektedir:

• Teknik eğilimlerin ve kâr oranlarının yeniden oluşmasının bazı nedenleri geçmişten miras kalan ve önceki yıllar-

a uygulanan politikalara bağlıdır. İletişim ve haberleşme alanlarında şirketlerin teknolojik-örgütsel dönüşümlerinde anahtar rol oynayan (genellikle işletme alanında) yeni tekniklerin ortaya çıktığını görürüz. Neoliberal dönem, bu sektörlerde geçmiş yıllarda gerçekleşmiş olan kamusal ve özel yatırımların meyvelerini topladı. Finans da, şirketlerin sorunsuzca yeniden kurulmasına, birleşmelerine ve ayrışmalarına aracılık etti.

• Neoliberalizm kendi bildiği şekilde hareket eder. Makroekonomik büyümeye aykırı bir şekilde de olsa, şirketlerde oldukça yüksek bir karlılık hedefler. Zaten bu durum kâr oranlarındaki yeni süreci açıklamaktadır. Şirketlerin yüksek üretkenliği, işsizliğin artışı, fabrikaları başka ülkelere kaydırma tehdidi ve diğer başka düzensizleştirmeler üzerine kuruludur. Tüm bu uygulamalarla hem iç verimlilik artırılır, hem de gerçekleşen kârların finansa uyumu sağlanır.

Neoliberalizmin olası alternatif önerilerine girmeden, bu konjonktürün tanımlanmasındaki sorumluluklarını tartışabiliriz. Diğer seçenekler bu yeni verimliliği sağlamada başarılı olabilirler miydi? Özellikle de daha az maliyetle gerçekleştirebilirler miydi? Çünkü neoliberalizme getirebileceğimiz en büyük eleştiri, stratejilerinin işsizlik ve kalkınma bağlamındaki sonuçlarına (çevre ülkelerde merkeze göre daha net görüldüğü üzere) hiçbir zaman ilgi duymamasıdır.

Neoliberalizmin çelişkileri

Neoliberalizm kendisini çıkmaza sokacak olan öğeleri içinde barındırmaktadır. Azınlığın çıkarlarına dayalı bir değişim süreci, aşırı spekülatif hareketlere, finansal istikrarsızlığa ve ekonominin düşük büyümesine sebep olur (doğanın tahribatı da bunlara dahildir). Birinci finansal hegemonya ile benzerlik oldukça çarpıcıdır. 20. yüzyılın başın-

da olduğu gibi, üretim ilişkileri değişmekte ve teknik değişimin yeni süreçleri ortaya çıkmaktadır. Finansal mekanizmalardaki gelişim çok büyük olmuştur; ancak beraberinde sistemin istikrarını sağlayacak kurumsal kadroların ortaya çıkışı gecikmiştir (bu olayın uluslararası boyutu geçmiş dönemlerde çok daha önemlidir). Yine aynı zamanda 20. yüzyılın başında Federal Reserve, ABD'deki makroekonomik istikrarı sağlamada yeterli derecede görevini yapamıyordu. Finans çevrelerinin baskısı sonucunda esas islerini yapamaz hale gelen Bretton Woods kuruluşları neoliberalizmin ve küreselesmenin hizmetine girmiş, böylelikle istikrarı ve kalkınmayı sağlamak yerine hâkim sınıf çıkarlarının sözcüsü olmuşlardır.

Finans, çevre ülkelerdeki birçok krizle boğuşurken, merkez ülkelerde de mali yapıyı sekteye uğratabilecek düzensizliklerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler, uzlaşıların neoliberal düzenin ötesine geçmesi gerektiğini belirten küçük sinyallerdir. Tablo dünya hâkimi ABD'nin yeni baskıcı ve kavgacı süreciyle örtüşür. Her ne kadar sonuçları hakkında öngörüde bulunamasak da, kapitalizmin bize çok yakından tanıttığı, mücadeleler, krizler ve savaşlarla dolu bu manzara bizi şaşırtmamalıdır. Bilindik uluslararası çıkar çatışmalarının ötesinde, dünya hâkimiyetini sağlamak üzere kurulmak istenen şiddet, egemen sınıfların bir kesitinin, (temelleri sarsılmış olan bir uzlaşı kültürü karşısında) toplumsal hâkimiyetinin devamını sağlayan bir rol oynamaktadır.

Dünya iktisadi faaliyetlerinin sürdürülmesinde ve toplumun genelinde finans, vazgeçilmez bir aktör değildir. Onun içindir ki, finansın bir kenara konulması, yönetici kadroların yeniden mal sahiplerinin himayesine karşı rüştünü gösteren yeni bir toplumsal düzenin önünü açacaktır. Finansın yadsındığı model, tabii ki sosyalist olduğunu iddia etmiş ül-

kelerde aranamaz; bu nedenle iki finansal hegemonya arası dönemde epeyce oluşan seçeneklere bakmak gerekir. Modelin, dünyanın her bölgesinde ve her ülkenin kendi yerel sorunlarına cevap bulan yeni kalkınma stratejileri içinde yer alması gerekir. Neoliberal düzen sonrasında oluşturulacak iktidarın biçimi, toplumun ulusal ve uluslararası planda ekonomik ve siyasal işleyişi ve insanlığın gideceği yön, gelmekte olan yeni toplumsal mücadelelerin yansıması olacaktır.

DERGİLER

Actuel Marx (Güncel Marx), Presses Universitaires de France.

Contretemps (Pürüz), Editions Textuel.

Historical Materialism (Tarihsel Materyalizm), Brill Academic Publishers.

Monthly Review (Aylık Dergi), Monthly Review Press.

New Left Review (Yeni Sol Dergisi).

Review of Radical Political Economics (Radikal Politik Ekonomi Dergisi), Elsevier Science.

Socialist Register (Sosyalist Defter), Monthly Review Press.

KİTAPLAR VE MAKALELER

Actuel Marx (Güncel Marx), 1996, *Actualité de l'économie de Marx (Marx'ın Ekonomisinin Güncelliği)*, Presses Universitaires de France, Paris.

Aglietta M., 1976, *Régulation et crises du capitalisme (Regülasyon ve kapitalizmin krizleri)*, Calmann- Lévy, Paris.

Albritton R., Itoh M., Westra R., Zuege A. (editörler), 2001, *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalization (Kapitalist Gelişmenin Evreleri: Refah, Kriz ve Küreselleşme)*, Palgrave, Londra, Basingstoke.

Althusser L., Balibar E., Establet R., 1966, *Lire le Capital, Tome II (Kapital'i Okumak, II.Cilt)*, Maspero, Paris.

—, 1966, *Lire le Capital, Tome I (Kapital'i Okumak, I.Cilt)*, Maspero, Paris.

Amin S., 1996, *Les Défis de la Mondialisation (Küreselleşmenin Meydan Okumaları)*, L'Harmattan, Paris.

Balibar E., 2001, *La Philosophie de Marx (Marx'ın Felsefesi)*, La Découverte, "Repères", Paris.

Baran P., Sweezy P., 1970, *Le Capitalisme Monopoliste. Un essai sur la société industrielle américaine (Tekelci Sermaye. Amerikan sanayi toplumu üzerine bir deneme)*, Maspero, Paris.

Berle A., Means G., 1932, *The Modern Corporation and private Property (Modern Şirket ve Özel Mülkiyet)*, Macmillen, Londra.

Bidet J., 1999, *Théorie Générale (Genel Teori)*, Presses Universitaires de France, Paris.

Bidet J., Kovelakis E., 2001, *Dictionnaire Marx contemporain (Çağdaş Marx sözlüğü)*, Presses Universitaires de France, Paris.

Bihr A., 1989, *Entre bourgeoisie et prolétariat. L'encadrement capitaliste (Burjuvazi ve proletarya arasında. Kapitalist yöneticilik)*, L'Harmattan, Paris.

Boccara P., 1974, *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat; sa crise et son issue (Tekelci devlet kapitalizmi çalışmaları: krizi ve sonuçları*, Editions Sociales, Paris.

Boyer R., 1986, *La Théorie de la régulation: une analyse critique (Regülasyon teorisi: eleştirel bir analiz)*, Agalma-La Découverte, Paris.

Brenner R., 1998, "The Economics of Global Turbulance (Küresel Çalkantının Ekonomisi)", *New Left Review*, vol. 229, p.1-264.

Burnham J., 1941, *L'Ere des organisateurs (Organizatörler Çağı)*, Calmann-Lévy, Paris (1969).

De Brunhoff S., 1973, *La Monnaie chez Marx (Marx'da para)*, Editions Sociales, Paris.

Delaunay J. C (editör), 1999, *La Mondialisation en question (Söz konusu küreselleşme)*, L'Harmattan, Paris.

Duménil G., 1975, *La position de classe des cadres et employés. La fonction capitaliste parcellaire (Kadrolu ve çalışan sınıfların durumu. Parçalı kapitalist işleyiş)*, Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble.

—, 1978, *Le concept de la loi économique dans le Capital, avant- propos de L. Althusser (Kapital'de iktisadi yasa kavramı, L. Althusser'in önsözü)*, Maspero, Paris.

—, 1980, *De la valeur aux prix de production (Değerden üretim fiyatlarına)*, Economica, Paris

Duménil G., Lévy D., 1996, *La dynamique du capital. Un siècle d'économie américaine (Sermayenin dinamiği. Amerikan ekonomisinin yüzyılı)*, Presses Universitaires de France, Paris.

—, 1998, *Au-delà du capitalisme (Kapitalizmin ötesinde)*, Presses Universitaires de France, Paris.

—, 2000a, "Technology and Distribution: Historical Trajectoires à la Marx (Teknoloji ve Bölüşüm: Marx'da Tarihsel Yörüngeler)", *Journal of Economic Behavior and Organization*.

—, 2000b, *Crise et sortie de crise. Ordre et désordres néoli eraux (Kriz ve kriz en çıkış. Neoliberal düzen ve düzensizlik)*, Presses Universitaires de France, Paris.

—, 2002, "The field of Capital Mobility and the Gravitation of Profit Rates (USA 1948-2000) (Sermayenin Hareket Alanı ve Kar Oranlarının Ağırlığı (ABD 1948-2000)", *Review of Radical Political Economy* sayı: 200, s.1-20.

Durand J-P., 1995, *La sociologie de Marx (Marx'ın sosyolojisi)*, La Découverte "Repères", Paris.

Edsal T.B., 1989, "The Changing Shape of Power: A Realignement in Public Policy (İktidarın Değişen Şekli: Kamu Politikasının Düzenlenmesi)" Fraser S., Gerstle G., 1989 *içinde*, s.269-293.

Ferguson T., 1995, *Golden Rule.The Investment Theory of Party Competition and The Logic of Money-Driven Political Systems (Altın Kural. Parti Rekabetinin Yatırım Teorisi ve Paranın Sürdürdüğü Politik Sistemlerin Mantığı)*, The University of Chicago, Chicago.

Foley D., 1986, *Understanding Capital, Marx's Economic Theory (Kapital'i Anlamak, Marx'ın Ekonomik Kuramı*, Harvard University Press, Cambridge, MA, Londra, İngiltere.

Fraser S., Gerstle G. (editörler), 1989, *The Rise and The Fall of The New Deal Order 1930-1980 (New Deal Düzenlemesinin Yükselişi ve Düşüşü 1930-1980)*, Princeton University Press, Princeton.

Freeman A., Carchedi G. (editörler), 1996, *Marx and Non-Equilibrium Economics (Marx ve Dengesizlik İktisadı*, Edward Elgar, Aldershot, İngiltere.

Gordon R. J.,1986, *The American Business Cycle, Continuity and Change (Amerikan Ticaret Döngüsü, Süreklilik ve Değişim)*, The University of Chicago Press, Chicago, Londra.

Greider W., 1987, *Secrets of the Temple: How the Federal Reserve Runs the Country (Mabedin Sırları: Federal Reserve Ülkeyi Nasıl Yönetiyor)*, Simon and Schuster, New York.

Helleiner E., 1994, *States and the Reemergence of Global Finance From Bretton Woods to the 1990s (Devletler ve Bretton Woods'dan 1990lara Global Finansın Yeniden Ortaya Çıkışı)*, Cornell University Pres, Ithaca, Londra.

Hilferding R., 1910, *Le Capital financier. Etude sur le développement récent du capitalisme (Finans kapital. Kapitalizmin son gelişmesi üzerine bir çalışma)*, Éditions de Minuit, Paris (1970).

Howard M. C., King J.E., 1989 et 1992, *A History of Marxian Economics tomes I. et II. (Marxist Ekonominin Tarihçesi, I. ve II. ciltler)*, Princeton University Pres, Princeton.

Husson M., 1996, *Misère du capital. Une critique du néolibéralisme (Sermayenin sefaleti. Bir neoliberalizm eleştirisi)*, Syros, Paris.

Johsua I., 1988, *La Face cachée du Moyen Age (Ortaçağın gizli yüzü)*, La Brèche, Paris.

Jorland G., 1995, *Les paradoxes du capital (Sermayenin Paradoksları)*, Odile Jacob, Paris.

Labicag., Bensussan G., 1985, *Dictionnaire Critique du marxisme (Marxizmin Eleştirel Sözlüğü)*, Presses Universitaires de France, Paris.

Lavoie M., 1992, *Foundations of Post-Keynesian Economic Analysis (Post-Keynezyen İktisadi Analizin Temelleri)*, Edward Elgar, Aldershot, İngiltere.

Lenine V., 1916, "L'impérialisme, stade supreme du capitalisme (Emperyalizm, kapitalizmin en yüksek aşaması)" (1977), *Oeuvres, 22. cilt*, Editions Sociales, Paris, s. 201-327

Lipietz A., 1979, *Crise et inflation: pourquoi? (Kriz ve enflasyon: neden?)*, Maspero, Paris.

Mandel E., 1997, *Le Troisième Age du capitalisme (Kapitalizmin üçüncü çağı)*, Les Éditions de la Passion, Paris.

—, 1999, *Les Ondes longues du développement capitaliste. Une interpretation marxiste (Kapitalist gelişmenin uzun dalgaları. Marxist bir yorum)*, Éditions Page deux, Paris.

Marx K., 1852, "Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte (Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i)" (1994), *Oeuvres IV, Politique I*, La Pléiade, Gallimard, Paris, s. 431-544.

—, 1862, *Théories sur la plus-value tomes I, II et III (Artı-değer teorileri, I. II. ve III. Ciltler)*, Éditions Sociales, Paris (1974-76).

—, 1867, 1885 ve 1894, *Le Capital, tomes I, II et III (Kapital, I. II. ve III. ciltler)*, Éditions Sociales, Paris (1960-68).

—, 1871, *La Guerre civile en France 1871. Adresse du conseil général de l'Association internationale des travailleurs (Fransa'da iç savaş 1871.Uluslararası işçi birliği genel konseyinin çağrısı)*, Éditions Sociales, Paris (1963).

Marx K., Engels F., 1963, *Le Manifeste du parti communiste (Komünist parti manifestosu)* (1848), Oeuvres, Economie I, LA Pléide, Gallimard, Paris, s. 157-195.

Moseley F., Wolff E. (editörler), 1992, *International Perspectives on Profitability and Accumulation (Birikim ve Karlılık Üzerine Uluslararası Perspektifler)*, Edward Elgar, Aldershot, İngiltere.

Ollman B., 1993, *Dialectical Investigation (Diyalektik Soruşturma)*, Routledge, New York.

Poucht T., 2001, *Les Economistes français et le marxisme. Apogée et déclin d'un discours critique (Fransız ekonomistleri ve Marksizm, Eleştirel bir söylemin doruğu ve gerilemesi), (1950-2000)*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes.

Poulantzas N., 1974, *Les Classes sociales dans le capitalisme d'aujourd'hui (Günümüz kapitalizmde sosyal sınıflar)*, Seuil, Paris.

Roemer J.E., 1981, *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory (Marxist Ekonomik Kuramın Analitik Temelleri)*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

Salama P., Tran Hai H., 1992, *Introduction à l'économie de Marx (Marx'ın ekonomisine giriş)*, La Découverte, "Repères", Paris.

Séminiare Marxiste, 2001a, *Une nouvelle phase de capitalisme? (Kapitalizmin yeni bir evresi mi?)*, Syllepse, Paris.

—, 2001b, *Bourgeoisie état d'une classe dominante (Burjuvazi: Egemen bir sınıfın durumu)*, Syllepse, Paris.

—, 2001c, *Crises structurelles et financières du capitalisme au XXe siècle (20. yüzyılda kapitalizmin mali ve yapısal krizleri)*, Syllepse, Paris.

Shaikh A., Tonak E. A., 1994, *Measuring the Wealth of Nations (Ulusların Refahını Ölçmek)*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

Texier J., 1998, *Révolution et démocratie chez Marx et Engels (Marx ve Engels'de devrim ve demokrasi)*, Presses Universitaires de France, Paris.

Toussaint E., 1998, *La Bourse et la vie, la finance contre les peuples (Borsa veya yasam, halkların karşısındaki finans)*, CADTM, Brüksel.

—, 2001c "Crise de la dette de tiers monde: mise en perspective (Üçüncü dünyanın borç krizi)", Séminaire Marxiste'in içinde, 2001c, s.75-96.

Van der Pijl K., 1984, *The Making of an Atlantic Ruling Class (Atlantik Egemen Sınıfının Oluşumu)*, Verso, Londra, New York.

Wallerstein I., 1992, *Le Système du monde du XVe siècle à nos jours (XV. Yüzyıldan günümüze dünya sistemi)*, Flammarion, Paris.

Wienstein J., 1968, *The Corporate Ideal in the Liberal State 1900-1918 (Liberal Devlette Ortak İdeal 1900-1918)*, Beacon Press, Boston.

Wolff E., 1996, *Top Heavy (En Ağır)*, The New Pres, New York.

Zeitlin M., 1989, *The Large Corporation and Contemporary Classes (Büyük Şirketler ve Modern Sınıflar)*, Rutgers University Press, New Brunswick.

VERİ KAYNAKLARI

ABD: Federal Reserve, www.federalreserve.gov/releases/z1/

ABD: BEA (*NIPA ve Tangible Wealth*), www.bea.gov.tr

ABD: R.J. Gordon, 1986

Fransa: INSEE, www.insee.fr/fr/indicateur/cnat_annu/series.htm

Uluslararası: OECD, Statistical Compendium

Uluslararası: *World Bank*, Global Development Finance (Küresel Kalkınma Finansmanı).

YAZARLARIN WEB SİTESİ

www.cepremap.ens.fr/levy/

1980'lerde dünyayı sarmaya başlayan neoliberal politikaların hızlandırdığı küreselleşme, günümüz toplumlarının kapitalist niteliklerini çok daha açık biçimde ortaya çıkardı. Özellikle yaşanılan krizler, kapitalizmin yeniden sorgulanmasını gündeme getiriyor.

Neoliberal küreselleşme kapitalizm tarihi içinde nasıl yer aldı? Küreselleşme ve neoliberalizm birbirine nasıl eklemlendi? Bu dinamikten kimler yararlanıyor, kimler zarar görüyor? Kapitalist düzende rekabet kurumu gerçekte nasıl çalışıyor? Ücretleri ve teknik değişiklikleri neler belirliyor? Kapitalizmin devrevi krizleri nasıl oluşuyor?

Günümüz Marksist ekonomi politiğinin dünyadaki önde gelen temsilcilerinden olan Duménil ve Lévy, bu soruları farklı bir bakış açısıyla yanıtlarlarken, geleneksel Marksist çözümlemeyi de yeni gelişmeler ışığında güncelliyorlar. Bu kitap, kapitalizmin geldiği son noktayı, yaşadığı bunalımları ve neoliberalizm sonrasını anlamak isteyenler için temel bir eser niteliğinde.